

HÅKAN TUNÓN

ETNOBIOLOGISKA REFLEKTIONER
RÖRANDE BROOCMANS HUSHÅLLSBOK

Reinerus Reineri Broocmans hushållsbok kan nog betraktas som en nära nog fullständig översikt över allt slags naturresursutnyttjande som kunde vara aktuellt för en gods- eller storgårdsägare i Sverige under början av 1700-talet. Det handlar om allehanda praktiska tips rörande nyttjandet av resurserna och deras hushållsnytta. Det är ett ambitiöst försök att i skriftlig form föra vidare praktisk, erfarenhetsbaserad kunskap om näringarna på landsbygden, både vad gäller de gröna näringarna och väsentliga delar inom det småskaliga bergsbruket. Den ambitiösa titeln för första volymen är också: *En fulständig svensk hus-hålds-bok om svenska land- hushåldningen i gemen och i synnerhet, så in- som utom huset, om landt-gods, åkerbruk, sädens förmerande, ängar, rior, tobaks-plantering, humle-gårdar, allehanda större och mindre boskaps: och creaturs skötsel och curer, lust- och trädgårdar, skogar, kokekonsten, confiturer och allehanda liqueurers tilredande &c. &c. jemte monga förträffeliga och nyttiga arcana oeconomica* (1736). Den andra volymen som kompletterar den första nära nog "fullständiga hushållsboken" kom postumt och bar titeln: *Then svenska hus-hålds-bokens andre del om jern-wärck, jagt och föglafänge, måltande, bryggande, bakande, brännande, destillerande, liusstöpande, twål-siudande, wins preparerande och skötzel, win-ranckor, fergande, siöar och fiskerier: husmedel*

för siuka, örter brukande til läkedomar och til slut många utvalda hus-hålds-grep, samman-dragen utur gamla och nya hus-hålds-böcker, samt förfarna mäns trowerdiga manuscripter och berettelser (1739). Bägge dessa titlar ger en tydlig inblick i det mångsyssleri inom självhushåll som forna tiders lantbruk utgjorde. I dagens areella näringar handlar det mycket mer om fokusering på en eller några få grenar inom bruket och vi pratar därför exempelvis om mjölkbönder, spannmålsbönder och liknande, men det har sina rötter först i 1900-talets effektivisering och strukturrationalisering. Broocman själv skiljer på sysslorna som förknippas med hemmet (inomhus), gården, köksträdgården, fruktträdgården, åkern, ängen och skogen samt naturligtvis jakt och fiske som sker på lite olika platser, men det är en självklarhet att man har lite av varje i sitt lantbruk. Fisket är i detta sammanhang lite grann av en tvåstegsraket i och med att Broocman skiljer på fisket i sjöar och vattendrag och uppdragningen av fisk i dammar (levandefångad fisk förvarades i särskilda dammar i väntan på ett mer uttalat behov av den).

Broocman (1677–1738) påtalar i företalet till första boken att han "wid thetta arbetet all mödo, flit och kostnad ospard, at utur både gamla och nya, Svenska och Tyska Hushåldsböcker thet nyttigaste och nödigaste utleta och anföra" (B., s. 27). Vid sidan

av denna kunskap har han använt sig av sina egna upplevelser och erfarenheter samt en "widlöftig *correspondence*" i syfte att uppnå "at wäl in til thenna dag ännu icke någon fulkomligare Swenskt Hushålds-bok är i dagsliuset kommen". Han tackar också följaktligen ett stort antal namngivna människor som har bistått honom med uppgifter och synpunkter om allehanda detaljer inom ramen för boken. Samtidigt markerar han i företallet att han är öppen för läsarnas synpunkter, förbättringar och kompletteringar av bokens uppgifter där hans kunskaper har varit otillräckliga, i förhoppningen att kunna skapa en ännu fullständigare hushållsbok under förutsättning att hans hälsa och livstid så skulle tillåta detta.

HUSHÅLLSLÄRAN I ETT BREDARE SAMMANHANG

Then Swenske Hus-Hålds-Boken är alltså en praktisk att göra-bok för lantbrukare, och då ganska storskaliga sådana, och den skildrar många, om inte alla, de olika näringar och sysslor som behöver göras på ett stort lantbruk. För mindre brukare fanns de mindre omfattande bondepraktikorna eller också fick man lita på sin egen förmåga. Dessa böcker utgör ett försök att i skriftlig form systematisera, presentera och föra vidare en omfattande praktisk erfarenhetsbaserad kunskap från aktivt brukande. Det är en grannlaga uppgift att med ord beskriva praktiska göromål. Denna typ av praktiska översiktsverk över "lanthushålllets" göromål har en lång tradition och för att nämna några av de tidigare så kan man med fördel framhålla romarna Marcus Porcius Cato (234–149 f.Kr.), Marcus Terentius Varro (116–27 f.Kr.) och Columella (4–70 e. Kr.) och deras respektive lantbruksböcker *De agricultura*, *Res rusticae* och *De re rustica* som äldre exempel.¹ Dessa böcker från antikens Rom

Jørgen Holst gav i Danmark ut OECONOMIA... (1648, nytryck 1733), vilket är en av få nordiska motsvarigheter till Broocmans hushållsbok.

levde kvar i nya versioner, översättningar och via citeringar i en mängd olika böcker under det påföljande millenniet. Under 1500- och 1600-talen kom denna tradition också till Sverige och till viss del Danmark i och med författandet av en del nyskrivna hushållsböcker och lantbruksläror, men också genom översättandet av utländska förebilder. Broocman förvaldade denna tradition och han nämner också i inledningen, vilket nämnts tidigare, att han bland annat nyttjat "Swenska och Tyska Hushåldsböcker".² Han var inte heller den sista att producera denna typ av litteratur och jag har

själv haft mycket nytta och nöje av något mer sentida, något mer specialiserade alster, såsom Pehr Bröms *Den Sluga och Förståndiga Gubben, som läker de oförfarna både i Städerna och på Landet, att igenom hwarjehanda Hus-Curer hela och bota mångfaldiga Sjuk-domar, såväl hos Menniskor, som Fänad; jemte mycket annat, som kan tjena till förmon och nytta i åtskilliga hushålls-stycken* och Georg Fredrik Brunos *Den kloka och husaktiga Gumman, hwilken igenom egen och andras förfarenhet upptäcker hwarjehanda nyttiga och nödiga Hus-Curer såväl för Menniskor, som kreatur, jemte hwad eljest nödwändigt och nyttigt pröfwat att weta uti ett hushåll, så i Städerna som på Landet*, vilka bägge spreds över landet i en mängd olika upplagor mellan 1755 och 1858 respektive 1767 och 1858. Böcker av ett mindre omfattande slag än Broocmans, men som ändå ger läsaren praktiska tips om huskurer, allehanda erfarenheter och fiffigheter samt recept på en mängd olika hushållsnyttigheter.

Inom apoteksvärlden har andra typer av jämförbar praktisk litteratur producerats och detta in i relativt sen tid såsom exempelvis boken *Neues Pharmazeutisches Manual* (1924)³, vilken utgör en veritabel guldgruva till praktisk farmaceutisk kunskap, men ger exempelvis också information om de hemliga recepten bakom berömda likörer och parfymer (eller åtminstone hur man tillverkar trovärdiga kopior av original), vilket var en viktig inkomstkälla för apotekarna förr i tiden. Även praktiska aspekter på tillverkning skildras. Denna bok går tillbaka till en tid då man fortfarande beredde de läkemedel och andra varor som man saluförde på det egna apoteket. Den kan kanske snarare betraktas som en Broocmans motsvarighet, men specialiserad för användning inom apotekarskrået och två hundra år senare, men den förmedlar på liknande sätt praktisk, erfarenhetsbaserad och handlingsburen kunskap i skriven form till läsaren.

ETNOBIOLOGI – FOLKLIGT OCH LÄRT NYTTJANDE AV BIOLOGISK MÅNGFALD

Att driva ett lantbruk då som nu är att skörda resurser som naturen producerar i omgivningarna och sedan på bästa sätt ta tillvara råvarorna. Detta baseras på det som i modernt tal beskrivs som producerande ekosystemtjänster⁴, dvs. de nyttigheter som naturen bidrar att framställa, såsom mat, bränslen, biokemikalier, virke och fibrer. Verksamheten vid ett lantbruk är att långsiktigt använda och understödja ett fortsatt nyttjande av biologiska resurser, även om man på Broocmans tid också var tvungen att inkludera det småskaliga järnbruket vars sysslor beskrivs i boken. Att smida och bearbeta järn var en viktig del i den tidens omfattande självhushåll eftersom det var en förutsättning för att få tillgång till de redskap man behövde för olika ändamål. Ännu på 1800- och början av 1900-talet tillgodogjorde man sig myrmalm eller stångjärn i syfte att på gårds-, by- eller sockennivå tillverka järnföremålen som behövdes till lantbruket.⁵ Det var dock förmodligen mer sällan som omfattningen var så avancerad som den beskrivs i Broocman där såväl gruvdriften, järnbruket som smedjan fick utgöra en del i gårdens aktiviteter.

Nyttjandet av naturens biologiska resurser brukar beskrivas inom det akademiska ämnet *etnobiologi*, har definierats som ”tvärvetenskapliga studier av relationerna mellan växter och djur och mänskliga kulturer världen över, både vad gäller historiska och nutida relationer mellan människa och miljö”⁶. Det innebär att etnobiologin har ett särskilt fokus på den folkliga kunskapen och ofta äldre tiders bruk av naturresurserna (med äldre tider menas ofta det förindustriella bruket), men därmed inte sagt att forskare inte också studerar nutida urbana användningar och föreställningar.⁷ Som nämnts tidigare så utgör Broocmans hushållsbok en översikt över alla olika aktiviteter

Gårdsbrukets komplexa verklighet skildrad i Petrus de Crescentiis (c:a 1230–c:a 1320) bok New Feldt und Ackerbaw, tryckt 1583. Eftersom denna hushållsbok är rik på relevanta illustrationer för temat för detta kapitel har jag valt att använda flera av dem trots att de är drygt 150 år äldre.

som man kan tänka sig på ett lantbruk så bredden är enorm. Stort och smått blandas om vartannat, vilket både är tacksamt och otacksamt när man ska försöka summera hans kunskap. Avsikten med detta kapitel är att ge en översikt över naturresursanvändningen i Broocmans hushållsbok samt göra etnobiologiska reflektioner rörande detta bruk. Järnbruket och den delen av verksamheten avser jag däremot inte att gå in på närmare. Broocman inleder med att konstatera att:

Hushåls-konsten, är en practisk wettenskap, som lärer, huru man på ärligit och rättmätigt sätt gods och penningar förwärfwa, samt hwad man förwärfwat, *conservera*, förwara, och försichteligen utgifwa skal, til sin timmeliga lycksalighets befrämjande och wid macht hållande. (B., s. 53)

Han betonar denna ståndpunkt ytterligare genom att citera den tyske läkaren och alkemisten Johann Joachim Becher (1635–1682) rörande hushållets vikt:

Then ädla och berömda hushåls-konsten är utan all twifwel en af the nödigaste och nyttigaste wettenskaper, hwarigenom thet allmänna bästas wälfärd och uphielpande befördrad warder. (B., s. 53)

Broocman är präst, vilket exempelvis märks på att han tydligt framhåller att matmoderns "förmästa dygd är gudsfruktan; hon bör säkert tro, at äfwen i hushåldet är Guds Wälsignelse högst angelägen, och at then beställsamma Marthæ arbete, är utan en andächtig Mariæ bön af null och intet värde" (B., s. 74). Han betonar vidare att en av hennes viktigaste sysslor är att undervisa husfolket i gudsfruktan. Därutöver ska hon naturligtvis även se till att vardagens hushållssysslor, såsom matlagning, livsmedelsberedning, inventering av husgeråden, sköta trädgårdsodlingarna och övervaka att husdjuren har det bra, och därutöver ansvarar hon för att gården har tillräckliga förråd för vintern (B., s. 74–83).

HUSHÅLLA MED RESURSERNA

Broocman hade praktisk erfarenhet av krig såväl som eldsvådor och säkert även andra olyckor som hade visat honom hur skör lyckan var. Han betonar således också riskerna:

Stöta olycksfällan til, såsom boskapssiuka, eldswåda, misswäxt, o. s. w. så warder hans fall och undergång ännu så mycket mer befördradt. Huru många härigenom hafwa sig och the sina *ruinerat*, ther om wittna många klageliga exempel. Men med them är thet helt annorlunda beskaffadt, som säkert weta, huru thet efterhand kunna igen betala thet *Capital* the borgat, och icke behöfwa lefwa utaf Godsets räntor, utan äga andra medel, och hafwa doch sina *raisons*, hwarföre the köpa gods, och wilja *applicera* sig til hushållande. (B., s. 67)

Till husbondens plikter hör därför att nogsam måna om gården och vara sparsam med

resurserna samt påhittig när det gäller att finna nyttigheter som gården kan producera. Detta uppnås inte av sig själv utan Broocman framhåller att:

En god husbonde måste hwar dag gå omkring och noga bese sina ägor, skogar, åkrar, fiskewatn och trädgårdar, at icke til äfwentyrs någon skada therstädes förelöper med huggande, brukande, fiskande, grafwande, at ei giärdslegårdar och stängslan misswärdas, grannarne bruka honom förnär, flytta rästearne, eller eljest honom något förfång sker, och flitigt eftertäncka, huru han på thet ena eller andra sättet, och rättmätigt, må kunna förskaffa sig än vidare nytta. (B., s. 68)

Nattetid bör husbonde stiga upp själv eller uppdra åt någon annan att beväpnad patrullera gården och byggnaderna för att skydda sig från "eld eller elaka menniskior" (B., s. 62). Att värna och vakta sina ägor och resurser från utomstående människor som av ena eller andra orsaken hade svårt att respektera andras ägande var viktigt. Även i ett samhälle med fungerande sociala skyddsnät finns risken att vissa individer på grund av nöd eller girighet tar annans egendom och på Broocmans tid var samhällets skyddsnät tämligen obefintliga. Vad gäller husmodern så måste även hon var uppmärksam och vaksam för att försäkra sig om att inte hushållet råkar ut för oönskat slöseri som riskerar den fortsatta driften:

Emedan tilfället plägar gemenligen göra tiufwen, så måste en Matmoder, hafwa alla sina rum, men serdeles win- och öhlkiällrar, skafferier, wisthus, skåp och kistor wäl igenläste, och icke gierna betro nycklarna ther til åt någon af sitt tjenstefolck, så framt hon icke är fulkomligen försäkrad om thes trohet, eller then samme eljest theröfwer satt är, hälst som en Matmoder uti ett widlyfftigt hushåld omöjelligen kan hafwa alt inom egit lås och nyckel. Sädes- och höbodar måste hon ock wäl hafwa igenlästa för pigorna, på thet the icke efter egit behag kunna komma

therin, och bortsläpa något onödigt wis til boskapen, som således kan få för mycket foder. (B., s. 82)

Därmed kan vi sägas ha riktlinjerna för Broocmans godsägarskap, vilket styrdes av hårt och idogt arbete och absolut ingen lättja eller slarv. Godsets intäkter och överlevnad baserades på ett mångfasetterat bruk av ägornas ekosystemtjänster – för att använda ett modernt språkbruk. Alla delar av de areella näringarna bidrog till möjligheterna att skapa ett blomstrande bruk. Det var ett samspel mellan åkerbruket, boskapsskötsel, trädgårdsodlingen och skogsbruk samt jakt, fångst och fiske, vilket förhoppningsvis gav en säker tillvaro för godsägaren i en i övrigt tämligen osäker tid. Stora nordiska kriget hade avslutats 1721 med stora svenska landavträdelser och Broocmans hushållsbok kom ut i en period av välbehövlig fred för den krigströtta nationen. Men omslag kunde komma fort, både för nationen och för det enskilda hushållet, och det övergripande syftet kan sägas ha varit att skapa en så säker tillvaro som möjligt för att bidra att bygga upp landet. Broocmans beskrivningar av de olika aktiviteterna och de areella näringarna förtjänar absolut en mer ingående analys. Arbetsåret får en intressant summering

Karl XII:s död 1718 kan illustrera början på slutet på ett mycket krigsintensivt sekel sedan 1600-talets början. Gustaf Cederströms berömda tavla från 1884. Wikimedia Commons.

BROOCMANS INDELNING

Det finns olika sätt att dela upp verksamheten på en gård. Man kan säga att i Broocmans hushållsbok delas den upp i näringarna jordbruk (avd. 2), trädgårdsodling (avd. 4), boskapsskötsel (avd. 3), skogsbruk (avd. 5), jakt (avd. 8) och fiske (avd. 12). Därutöver beskriver han järnbruk (avd. 7) och insamling av medicinalväxter (avd. 14). Dessa utgör primärproduktion inom gårdsbruket. De sekundära sysslorna som beskrivs omfattar kokkonst (avd. 6), mältande, bryggande, bakande, destillerande etc. (avd. 9), vinmakeri (avd. 10), färgning och fläckborttagning (avd. 11), sjukdomar och huskurer (avd. 13) och en avslutande diverseavdelning (avd. 15)

i första avdelningens (Cap. V, s. 98–112) som utgörs av Broocmans systematisering av de sysslor som borde göras månad för månad. Dessa presenteras under lite varierande rubriker som: *I Huset, Hemma vid gården, I Köks-trädgården, Ute på marken* (åker), *I Fåggården, I Häste-stallen, I Höns-Hus, I Skogen och Wid Fiskerierne*. Denna struktur visar både på de markslag och de delnäringsar som Broocman inkluderade i hushållet. Sammantaget ger det en god översiktlig bild över när olika arbetsinsatser bör göras. Jag har i detta kapitel valt att utgå från denna struktur för beskrivningen av de olika sysslor som inkluderas i Broocmans naturbruk.

SYSSLORNA PÅ GÅRDEN OCH I HUSET

Om man utgår från ägorna så ligger mangårdsbyggnaden och ekonomibyggnaderna närmast människan och dessa bör skyddas från eld eller annan skada vilket Broocman noggsamt påtalar. Huset och gården är verksamhetens hjärta samtidigt som själva produktionen sker i dess omgivning och på hemgården tillverkas alla de redskap och föremål som behövdes för lantbruket och här lagrades resultatet från näringen. Mycket av hushållets sysslor genomförs naturligtvis hemma på själva gården. Som nämnts tidigare så tar Broocman mycket allvarligt på säkerheten och hans tilltro till sina medmänniskor är inte alltid alltför uttalad:

Alla Gårdshusen böra rundt omkring wäl förwaras med en mur eller annor tilförlätelig stängsel, och förses med port och lås. Om afftonen när thet börja mörkna, jemwäl om middagen när tienstefolket spisar, måste man tilsluta fägarportsporten, och inlemna nycklarna til herrskapet eller fogden, på thet ingen misstäncker må imedlertid insmyga sig. Fönsterna måste man både innan och utan til förse med trälukor, utan, at fönstren må wara fria för hagel och owäder; men innan, at försäkra sig för tiufwar. Sådana lukor äro ännu bättre än jerngallror. På farliga orter, ther så nödigt pröfwat, måste man ock förse dörarna med trä bommar. (B., s. 62)

Om man bedömer att man har resurserna så bör man ha en eller två lyktor tända på gården nattetid och en väktare som bevakar så att inget otillåtet eller skadligt sker när alla sova. Fördelningen mellan husbonden och husmodern följer den förväntade genusfördelningen. Husbonden har det övergripande ansvaret för hela gården och ägorna och att säkerställa säkerheten. Husmodern ansvarar å sin sida för hygien och renligheten både hos de underlydande och gården i övrigt:

Såsom hon sielf alltid håller sig renlig i kläder så drager hon ock omsorg, at alla käril och inreden uti kiök, hwalf och kiällare, jemwäl alla rum, trappor, fähus och gården, ja hela huset hållas renlige, och som oftast skuras och sopas. Hon tilser, at om winter-qwällarna ej allenast lychter med lius i huset hänga och at trapporna uplysas, på thet ingen må i mörckret falla, utan ock at hennes betienter aldrig gå med bart lius och utan lyckta uti wisthus, stall och fähus, eller hwarest the hälst kunna elljest hafwa något at beställa; Doch är thet bättre, at the om dagen taga fram, hwad the nödwändigt bruka, så behöfwet thet ej skie om qwällen. (B., s. 80)

Husmor ska alltså hantera allas hälsa och se till att det finns tillräckliga mängder med livsmedel och mediciner. De sysslor som sker på själva hemgården kan vid sidan av de livsuppehållande aktiviteterna kategoriseras i *slöjd*, *hantverk* och *underhåll* i syfte att tillgodose gårdens behov av redskap och kläder samt byggnationer, *livsmedel* och *livsmedels-hantering* för att säkerställa hushållets behov och *medicin* och *medikamenter* för hälsans skull, både för människor och djur. Vad gäller inventarierna så konstaterar Broocman att:

kloka och försicktiga hushållare alltid skaffa sig åtminstone douplett af hwad i hushållet betarfwas, på thet the straxt måtte hafwa annat dugeligt och godt i beredskap och tilreds, när något går sönder och förderfwat, så at arbetet emedlertid icke må komma at studs och stadna, hwarigenom annars ofta nog, ganska stor saknad och skada i ett hushåld förorsakas kan. (B., s. 208)

Slöjd, hantverk och underhåll

I Broocmans skildring av den ideala gården inkluderas ett stort antal specialister, såsom trädgårdsmästare, fiskare, smed, mältare, osv. Alla med sina respektive ansvarsområden och sysslor. Husbonden hade huvudansvaret att

allt fungerade tillfredsställande men de andra skulle säkerställa att deras del av verksamheten flöt som den skulle. Exempelvis skriver Broocman att:

wårda all smedjo-redskap, som effter Inventarii lydelse honom anförtrödt är, i tid til-känna gifwa, när smedjo-kål och jern honom felas. Han måste draga försorg före, at åderbillar nafrar, såger, hugg-jern etc. altid måtte wara i godt stånd tillika med wagnar, kiärror och kiälkar, och ther hos alltid i beredskap hafwa hästskor, söm, hiulspikar och dylikt, när så omträngia skulle. (B., s. 91)

Det var ytterst viktigt att man kunde hålla exempelvis "åker och gårds-redskap i godt stånd" så att inga förseningar skulle drabba näringen och att man hade:

en smedia, med thes inrede och tilbehör, jemwål ock allehanda hiulmakare- och snickare wärktyg til hands, på thet, om något wid gården går sönder, man tå icke må nödgas genast skicka til staden eller på andra gods at låta laga och förfärdiga, hwad som felas. (B., s. 204)

Behovet av ytterligare specialistkompetens kunde tillfredsställas genom att man försåg sig med ett nätverk av "bönder eller torpare

På våren försäkrade man sig att åderbillar och plogar var vassa. Målning av Johannes Rosenrod, 1437, i Tensta kyrka i Uppland. Foto: Håkan Tunón.

wid godset, som dylika handwärc forstå och lärdt, hwilka tå the wid gården til slika slögder brukas, afräknas theras arbete, på theras dags-wärken efter öfwerens kommande förut, tå the antagas" (B., s. 204). En för alla parter tämligen bra lösning.

Särskilt under vinterhalvåret så inkluderar hemgårdens sysslor alltså alla slags förberedelser inför odlingsårets vedermödor. Det är viktigt att säkerställa att alla redskap hålls i bästa skick. Broocman framhåller att man vintertid måste:

låta folcket hemma hugga wed, klyfwa fång, hwässa och rensa stafwer, barka timber, förfärdiga allehanda träredskap, som skal nyttias så wäl inne i huset, som utom och i trädgården, såsom allehanda större och mindre stegar til at stiga på, til arbetswagnar och hökiärror, plogar, åder, harfträn, trädgårdskrattor, refsor, sicktar, korgar, hämte-såll och om the thet forstå, flätade sängar, som wingåkrarnas och Wreta-Closters sängiar, hwilka senare långt bättre, starckare och fastare äro än the förra: The måste ock spänta sönder tilräckligit tyre eller torrwed, som man kan bruka til stödiande om våren och elds uptändande hela året igenom, binda not och allehanda fiske-nät så kunna the ock giöra halmband tilreds til nästa anden och skiördetiden hwarest brunnar och pompstäckar äro, måste the med halm wäl omlindas och förwaras, at ingen is får sättia sig uti them, isen bör ock borthuggas kring brunnar och kiällor, at hwarken folck eller få, i synnerhet dräcktige sto och tunga kor ej måge therpå slinta, falla och taga skada, som lätteligen och offta nog annars kan skie. Så förgäter ock en omtänksam hushållare thenna tiden ej eller at låta fåga skorstenarna, morgon och affton låta se effter then dräcktige fånaden, samt nu något sparsammare fordra gässen. (B., s. 99–100)

Under mars var det bråda tider att se till att åkerredskapen är färdiga för säsongen, åderbillar och plogar ska vässas. Dessutom ska man börja plocka undan vinterredskapen och "under tak wäl förwara". Man bör även låta barka och bereda hudar (B., s. 102).

Husmodern är den som har ansvar att i förväg låta:

förfärdiga allehanda husgeråd och nödiga redskap, såsom liar, skiäror, hackor, spadar, räfsor och andra förnödenheter, at hon hafwer them i förråd, på thet när thet ena går sönder eller förkommer, hon tå må hafwa thet andra i stället. (B., s. 80)

Det är också viktigt att:

Hon winlägger sig i sitt hushåld serdeles om lin- och hampeplantering, och när the äro mogna, låter hon them uptaga, röta, bråka, häckla etc. och sedan af pigorna wid the långa qvällar, när the eljest ej hafwa stort at göra, til garn och trä spinna; thet hon omsider, effter wederbörlig beredning, låter wäfwä hemma eller hos Linwäfwaren. (B., s. 80)

Under april samlar man björkris till kvastar så det räcker för hela året. Man ska också se över byggnaderna och deras hus och "ofördrögeligen reparera låta" (B., s. 103). I juni är det dags att ordentligt vädra kläder och liknande. Har man *rigor* eller *rior* (en byggnad för torkning), hö- och kornlador, etc. så är det dags att rensa dem och förbättra dem. Man kan också passa på att nattetid vädra källare, kornbodar och spannmålsvindar (B., s. 106). Under augusti besiktigar, förbättrar och lagar man tak, ugnar och fönster (B., s. 108). Reparationer och underhåll är återkommande aktiviteter under hösten. Det gäller både byggnader och inventarier. Åkerredskapen ska ställas undan och förvaras. Man ska också bränna tegel och hampa och lin ska rötas, bråkas och häcklas. Ullen kardas och spinnes. Bistockarna skattas och vax ska smältas. Ute i markerna ses gärdesgårdarna över och repareras och där behov finnes dikas det (B., s. 109). Under november bör man dessutom feja skorstenarna ordentligt och fönstren repareras. Inför vintern lagas och färdigställs vinternoten, båtarna dras upp och åk- och körredskap lagas (B., s. 111). Under december ska bistockarna

Kvinnorna skäktar (t.v.) och bråkar (t.h.) linet och därefter ska det häcklas och spinnas. Ur Petrus de Crescentiis, New Feldt und Ackerbaw, tryckt 1583.

ansas och fisk- och fågelnät bindas. Man bör vidare gå igenom och komplettera hushållets arsenal av järnredskap, som navare, hammare, borr, såg, etc. Broocman betonar också att allt som ruttnar, som sågspån, löv, mossor och liknande ska blandas med dyngan i fågård, rimligen för att skapa bra gödning till åker och trädgård (B., s. 112).

Husmodern måste på sommaren vid vackert väder "låta vädra sängklädren, och klappa väl ut them med kiäppar, Linne- Siden- och ylle-tyger, på thet the blifwa igenomvädrade och för mahl præservede" (B., s. 82). Broocman har också skrivit ett långt avsnitt om färgning av olika slags tyger samt bortagning av fläckar från kläderna (B., s. 616–639), men annars är det generellt sett ganska få referenser till den mjuka slöjden. På några ställen konstaterar han att linet och ullens ska beredas, men annars verkar tyger och kläder dyka upp från ingenstans.

Vad gäller slöjd och hantverk markerar Broocman annars att man ständigt ska se till att utnyttja tiden. Exempelvis bör kolaren under kolningen utnyttja väntan till att förfärdiga redskap och andra slöjdprodukter. Tiden får inte förspillas på lättja (B., s. 524), vilket ska vara kännetecknande för hela tillvaron utifrån Broocmans lärdomar.

Livsmedel och livsmedelshantering

Även om husbonden hade ansvar för gårdens produktion så hade husmodern ansvaret att säkerställa att det fanns tillräckligt med livsmedel för gårdens behov för hela året. Därmed ansvarade hon för att alla livsmedel som gick att konserveras och sparas blev omhändertagna och utnyttjade på bästa vis. För husmodern var därför sommaren en hektisk tid för att försöka fylla förråden inför vintern, också genom inköp:

Hon måste i rättan tid förse sig med thet, som behöfwes i köket; om sommaren tilreda allehanda salater af gurkor, rödbetor och annat; Dels insylta, dels torcka åtskilliga slags träfruchter; Insalta, röka, eller med ättickia, lagerbärs-blad och kryddor uti små ottingar inlägga och marinera allehanda slags fisk. Gööra saltgrönt kiött och lägga sig til allehanda rökta perzedlar hon måste ock kiöpa in i huset allehanda slags torrfisk, såsom stockfisk, böckling, långor, flundror, på thet hon, när någon främmande gäst oförmodeligen kommer, alltid må hafwa något i förråd, at jemte andra rätter sätta fram för honom. (B., s. 79)

Den sjätte avdelningen (s. 433–483) av hushållsboken omfattar kokkonsten och utgör en receptsamling för hur man kan bereda olika maträtter. Denna avdelning avslutas med hur man bereder tvål och såpa. Den nionde avdelningen (s. 560–593) handlar om bryggning av öl, beredning av ölättika, bakande och brännvinsbrännande samt ljusstöpande och sjudande av tvål och såpa. I den tionde avdelningen skildras beredning och kryddning av vin samt beredning av vinättika. I övrigt är uppgifter rörande konservering av livsmedel mestadels utspridda i de olika avdelningarna. Mer ingående frågor rörande kokkonst beskrivs i Christina Fjellströms bidrag i bokverket.⁸

Vintertid fortsätter man att tröska den säd som ännu är otröskad och ser till att

Humle (Humulus lupulus). Ur Petrus de Crescentiis, New Feldt und Ackerbaw, tryckt 1583.

kontinuerligt vända den så att den inte fukt-skadas och blir dålig. Eventuellt överskott bör alltid försälas på marknaden (B., s. 98, 99). I mars är det dags att brygga öl och humla det ordentligt med "Brunswigs eller ock god Skiedwi humla". Sådant öl förvarat i en god iskällare "håller sig hela året öfwer, och är hälsosamt och angenämt at dricka". Vidare kan man passa på att "flitigt låta bränna brännwin". Man bör även baka bröd och skorpor som då ska ha förutsättning att hålla sig hela året (B. s. 102). Under sommaren, särskilt om det är varmt, är det viktigt att man nogsam granskar sin mat- och ölkällare så att inte öl, ost, saltkött, fläsk etc. blir skämt. Den sparade surdegen måste nogsam saltas så att inte det bakade brödet ska mögla. Man måste också flitigt omskyffla sitt spannmål för att

Mjölkning och därefter kärnas grädden till smör. Ur Petrus de Crescentiis, New Feldt und Ackerbaw, tryckt 1583.

försäkra sig att det inte blir dåligt (B., s. 107). Det är en aktivitet som Broocman tenderar att återkomma till om och om igen under året, vilket inte är konstigt eftersom spannmålen utgjorde en nödvändig faktor för människornas överlevnad.

Under sensomaren och hösten så utgör således också tröskningen av säden (och den kontinuerliga omskyfflingen av den) en viktig och återkommande syssla. Nekar (sydsv. för kärve) av åkerns säd bör lagras tätt för att väl få rum i ladan i väntan på tröskningen. Under augusti bör man börja salta in smör för resten av året. Broocman menar vidare att om man samlar ägg i nedan så ska de hålla, särskilt om de "i kli, aska eller agnar inläggias så at then spetsiga ändan wändes utföre altid, hwarftals läggias the, emellan hwart hwarf läggas kli, aska eller agnar och så vidare tils kiärrillet fult warder" (B., s. 108). Under hösten ska man mälta flitigt och salta kött och nu kan man börja mala (B., s. 110). I december bakar man ett anseeligt förråd av bröd och Broocman tycker att man ska mälta mycket och att den malt som får stå ger starkare smak vid bryggningen (B., s. 112). Man behöver också besiktiga sina förråd. Broocman påtalare exempelvis att:

Then inlagda winter-fruckten uptages, och som ofwan förmålt är, visiteras, hwad någon åkommo eller rutenhet fådt, borttages, men hwad friskt och godt är, inlägges åter, sedan thet wäl aftorkat är, och tiltäppes så, at wäl lufften, men icke råttor och möss kunna komma thertil. (B. s. 112)

Man ska även undersöka sina sädesvindar och kornbodar och se till att de inte är åtkomliga för fåglar, som "sperfwar och tättingar" (B., s. 112). Det gäller generellt att skadedjuren kunde orsaka betydande skada och föga förvånande så presenterar Broocman olika lösningar på sådana problem. I sädesbingen kunde "matkar" (larver), ängrar och annan ohyra förekomma, men man kunde prova att:

1. Släppa höns på sädes-bingan, ty så lenge the finna en matk, äta the intet af säden.
2. Ett tomt kiärril mitt uti säden satt; samt ett med fläsk smordt bräde följa matkarna ock efter.
3. På sielfwa golfwen under säden strös aska af grönskande ek, ther af dödas all ohyra.
4. Wid en sida lägges fläsk-swål, eller salt-laka efter swinkött, til hwilken all matken drager sig, som til ett gästebud, och kan borttagas. (B., s. 302)

Mot råttor och möss i spannmålsbodar rekommenderar Broocman katter, igelkottar och

allehanda goda fällor, särskilt ”snälla watn-fällor”. Små kakor gjorda av 2 delar arsenik eller 1 del fint sönderstött glas och dubbelt så mycket vetemjöl som sedan blandas med vatten. Av degen görs små kakor ”hwaraf the mästerligen äta sig til döds”. Arseniken kan möjligen bytas ut mot osläckt kalk och lite socker eller bittermandel. I deras hål kan man strö pottaska som ska döda dem. En kanske något mer magisk metod för att bli kvitt dem är att: ”tag ett rått-hufwud, drag huden af, och lägg hufwudet, therest möss och råtter gå, så löpa the alla flugs ther ifrån, liksom the woro förtrollade, och komma aldrig igen” (B. s. 302).

Broocman menade vidare att syrsor i huset kunde orsaka problem genom att de bet sönder vantar och strumpor, men man kunde bli kvitt dem genom att koka gröt av rovor och mercurium (troligen kvicksilver). En mildare bekämpning var att lägga fram sura aspkäpar, vilka de skulle äta och dö av (B., s. 302).

Medicin och medikamenter

Vid denna tid var antalet läkare och apotek synnerligen begränsade och de som ändå fanns var placerade i städerna⁹, så Broocman rekommenderar därför en del insatser för att inrätta gårdens husapotek. Det är husmoderns plikt att se till att gården och ingen av dess personal saknar läkemedel:

Siuknar någor af hennes folck, så måste hon sörja före, at then samme niuter ej allenast sin nödiga mat och dryck, utan ock medicamenter, och icke förr gå til sängs, än läkemedlen blifwit patienten tilhanda stälte. Thetta är icke allenast likmätigt med hennes Christendoms-plikt, utan hon förwärfwar sig och härigenom kärlek hos sina betiente. (B., s. 77)

Det som fanns att tillgå var mestadels sådant som kunde samlas in i gårdens omgivning eller i undantagsfall köpas in på marknader eller apotek. Det handlade om att samla på

sig ett förråd som räckte till för gårdens behov, både vad gällde åtgång och sortiment. Hur man tänkte inom 1700-talets humanmedicin beskrivs mer ingående på annan plats.¹⁰ Man var också tvungen att försäkra sig om att det fanns tillräckligt med botemedel även för husdjuren eftersom situationen för veterinärmedicinen var troligen mer outvecklad.¹¹ Det som fanns att tillgå var olika växt- och djurprodukter som liksom allt annat följde en årscykel.

Vintertid vilar växterna så då finns inte mycket att samla in, men när växtsäsongen inleds börjar också säsongen för insamling av medikamenter. Under april är det dags att samla björksav för att det ”renar blåsan, niuran, lungan, lefren och miälta, skal ock förtaga fläckar, om man twår ansicket ther med” (B., s. 103). I maj när floran vaknar på riktigt konstaterar Broocman att:

Nu måste man allehanda örter och krydder samla och torka up, hwilka man om wintertiden blandar ibland fodret åt Creaturen, och skal wara them i synnerhet til lungans styrkande hälsosamt och godt. Om man i thenna månaden uphämtar, samlar, torkar the gula blommor och blomster, blandar them ibland fodret och gifwer om wintren åt miölke-koerne, så skal man mit i wintren kunna hafwa gult smör. Wägar och broar måste nu ansas och förbättras, samt giärds-legårds syn hållas i hwad stånd the äro. (B., s. 105)

Under våren och försommaren skulle man även samla nässlor och andra örter som kan blandas med olika sorters halm till ett hälsosamt foder (B., s. 103). Broocman markerar också att man under oktober bör tillreda ”allehanda sunda kryddewiner af ålands-rot, rosenmarin, Salvia, malört, ingefära etc.” (B., s. 110). Broocman beskriver också en stor mängd medicinska brännviner som man bör tillverka för deras hälsosamma effekter. Han skildrar exempelvis enbärs-, kalmus-, kummin-, kvanne-, lavendel-, rönnbärs-, salvia-,

tallstrunt- och till och med myrbrännvin samt naturligtvis brännvin med en massa samman-satta kryddkombinationer (B., 580–85). Dessa brännviner återkommer sedan i Broocmans listning av huskurer i den trettonde avdelningen i hushållsboken (s. 663–728). Där beskriver Broocman huskurer mot en mängd olika åkommor och i den fjortonde avdelningen (s. 729–772) ger han mer ingående beskrivningar av inhemska växter lämpliga för huskurer. Sammanlagt beskriver Broocman 31 medicinalväxter i det kapitlet och han skildrar exempelvis växter som gentiana (*Gentiana*- och *Gentianella*-arter), kardbenedikt (*Cnicus benedictus*), lavendel (*Lavandula*-arter), libbsticka (*Levisticum officinale*), malört (*Artemisia absinthium*), mästerrot (*Peucedanum ostruthium*), tobak (*Nicotiana tabacum*), vinruta (*Ruta graveolens*), vänderot (*Valeriana officinalis*) och ålandsrot (*Inula helenium*). Samtliga omnämnda växter har en plats att fylla i medicinhistorien.

Broocman rapporterar vidare också om de medicinska egenskaperna hos en del djur. Han refererar bland annat till att den älg som fällt i slutet av augusti och början av september spelar en medicinsk roll ”om kloen på vänstra bakfoten straxt afhugges, medan diuret lefver, skal then wara ganska hälsosamt för then, som har fallande sot eller plågas af krampe- och sene-drag, somlige taga heldre then högra kloen, men then måste wara af en Elgoxe”. Även hornen och senorna ska vara användbara inom medicinen (B., s. 108). En mängd andra djur rekommenderas av Broocman mot olika sjukdomstillstånd. Exempelvis menar han att:

Biörne-galle intagen i warmt watten skall göra godt för fallande-sot. Biörne-galla skall ock göra godt för kräfwetan och sår, som fräta omkring sig, när thet smörjas ther med, och jämwäl för tande-wärck. Högra ögat af en biörn uptorkadt, och hängdt på barn, säges fördrifwa all räddhoga, hwar med the i sömnen plåga öfwerfallas. (B., s. 549)

Ålandsrot (*Inula helenium*). Ur *Petrus de Crescentiis*, New Feldt und Ackerbaw, tryckt 1583.

Vargen betraktades som ett skadedjur men den bidrog också med en hel del värdefulla ting som naturligtvis vargpälsen, men i medicinen skulle även ”hiertat, lefren, tänderna, istret, benen, huden, tarmarne och träcken” vara värdefullt (B., s. 552). Rävens ”lunga är bepröfwad läkedom, när hon är torkad och pulweriserad, för twinesot: jämwäl sönder-smålar theas blod stenen, och then utdrifwer (B., s. 554). Grävlingfett ska kunna användas mot ”förryckta leder” (B., s. 554). Haren var att betrakta som ett veritabelt apotek:

Unge Marts Harar skurne utur moderlifwet, och till pulfwer förbrände, när the intagas i Körsebärs watten, säjas the hielpa emot fallande soten. Jämwal skall pulweriseradt hare-språng hielpa för colic. När en hafwer swullna mandlar, skall han smörja sig bak om öronen med harefett. Harelunga tienar för kikhosta och ande-täppa. Hjernen giör at barnen utan swårhet få tänder, när man ther med gnider theas tandekött. Hare-träck intagen hielper

för sten. Håren stilla näse-blod, när man stoppar them i näsan. (B., s. 552)

ODLING PÅ ÅKER OCH TRÄDGÅRD

Broocman lyfter i hushållsboken föga förvånande flitigt fram åkerbrukets ”förträffeliga värde och nytta” och att det bör skattas högt av tre skäl:

1. För then ther af flytande ärliga och Christeliga näring.
2. För thes nödwändighet och härliga nytto.
3. För thes angenäma behagelighet och liuflighet: Ja åkerbruket är thet rättmätigaste och nyttigaste arbete och bemödande, som en menniskia någonsin företaga kan. (B., s. 54)

Hela andra kapitlet berör åker- och ängsbruket (B., s. 180–315). Han poängterar att: ”Åker- och landbruk är lika som en Moder för alla andra wärf och handteringar, och när ther med alt

lyckeligen och wäl tilgår, så befinna the andra sig ock icke illa” och ”at man i werlden omöjliggen kan then umbära eller förutan wara” (B., s. 55). Broocmans entusiasm för åkerbruket är det således inget fel på och det finns många tämligen omfattande beskrivningar i hushållsboken av olika aspekter på åkerodling. Rörande husbondens plikter framhåller Broocman att:

Åkerbruket anbelangande, måste han noga hafwa sig bekant, arten och beskaffenheten af jorden, så at han wet, hwilket åkerstycke fordrar mycken eller liten gödning, eller wil på thetta eller annat wis handteras, och the effter måste han *regulera* sädes-kornet; Helre må han bruka få åkrar, at the ei måge lida någon brist på nödwändig gödsel. (B., s. 68)

Då som nu var det åkerjordens innehåll av näringsämnen som avgjorde skördarnas storlek och det handlade således om att optimera spridningen av gårdens gödsel till åkrarna så långt den räckte. Broocman återger en mängd olika erfarenheter från experiment med alternativa gödningsmedel och metoder att stöpa

En något utopisk skildring av åkerbruket. Riktigt så här såg det nog inte ut på åkrarna under 1700-talet. Jean Eric Rehns tuschlavyr över arbete på åkern från 1749. Foto: Nationalmuseum.

såden i olika gödande vattenblandningar i syfte att få bättre grobarhet. Man försökte med exempelvis salpeter, pulvriserade gethorn och blötläggning av gammalt skräp som "man på gator och gränner finner af allehanda benknokar, skinlappar, pennar, gamla skor, horn, häst hofwar eller ko-klöfwar" (B., s. 260–269).

Det gällde att ha kunskap om sina åkrar och deras respektive kvaliteter och gödningsbehov. Under hela året ska man iakta sina åkrar och förutsättningar och svagheter för att sedan på vårvintern göra sitt yttersta för att förbättra sina möjligheter. Broocman rekommenderar att gödseln körs ut på åkrarna i februari och att man vinnlägger sig om att särskilt sprida den över de kala och ofruktbara fläckarna på åkern som man iakttagit tidigare. Vattensamlingar leds bort och man bättrar på dikena. I mars huggs svedjeland och i april bör man så ut "korn och vår-säd, hafra, ärter och böner, lins, hirse, mus-ärter, vår-råg och vår-hwete" och sätta potatis (B., s. 103). När vårsädet väl var förbi skulle man även plöja upp trädesmarken och gärna så linet och rovorna. I juni kan man bättra på gödslingen och i juli sås vintersåden och svedjeland bränns. Åkerbrukets högsåsong var naturligtvis augusti:

Ute på marken skäres nu med drifft och flit allehanda slags säd och inbärgas til huse. Innan sädes-rågen mäjes, måste man tilse, at then har sin fullkomliga mognad, hwilket wid alt sädeskorn bör i aekt tagas, hwarom på sitt tilbörliga ställe widlöfftigare skal omtalt och handlat warda, sädes-rågen uttryskas, sömlige mena, at then gamla rågen skal vara bättre til sädes-råg än then nya, säjandes, at om icke regn kommer straxt man sådt, skal then nya rågen ej sätta goda och fasta rötter, swedieland sås i rätten tid, lin och hampa upryckes, ärterna uphackas så wäl som böner, höstsädet sås. (B., s. 107)

Såden tröskas och efter skörden kan man släppa husdjuren på brådden. Man måste dock

se till att inte getterna kommer in bland rågen och vintersåden. Under hösten plöjs åkrarna åter upp, vetet sås och svedjelanden huggs. Detta var dock ett bruk som man började ifrågasätta alltmer eftersom skogen började få ett allt större värde och Broocman konstaterar: "At Swedia hafwer ock sin ganska stora nytto med sig, och skier på åtskilligt sätt" (B., s. 210). Samtidigt framhåller han att:

Intet är för skogarne skadeligare, än thet öfwerflödiga swediandet, hwarigenom the så mycket mera blifwit medtagne och förminskade, samt widare förminskas och omsider utödas skulle, om sådant ännu icke förekommes, som icke allenast telningar, then späda och unga skogen tillika med then gröfre afswedias, utan ock matjorden, theräst then är klen och ringa, särdeles uppå hedar och stenig marck, bortbrännes, och skogen sedan mycket sent igenwäxer. (B., s. 418)

Att kunna skilja olika markslagen åt genom hägnader och därmed under vissa perioder hålla husdjuren borta från dem var en förutsättning för att försäkra sig om ett gott utfall.

Sedan wi uti föregående om åkers afdelning handlad, wil nu wara nödigt, at äfwen något om thes förwarande med hägn och stäng nämna, emedan sielfwa nödwändigheten fördrar, at så förwara åkrar och ängiar, at icke hästar, boskap och swin eller andra Creatur them någon skada och men tilfoga. (B., s. 190)

Även trädgården följer ungefärligen samma årsrytm. Broocman framhåller att om man inte har "penningar öfwerflödigt" så bör man se till nyttan snarare än nöjet när man anlägger sin trädgård (B., s. 68). Broocman beskriver föga förvånande såväl nyttoväxterna som prydnadsväxterna och skildrar därmed köks- och örtagården samt fruktträden. I hushållsboken tillägnas trädgårdsodlingen hela fjärde kapitlet (B., s.

362–403), vilket till tämligen stor del utgörs av en direkt översättning av trädgårdsavsnittet i Julius Bernhard von Rohrs *Vollständiges Hauswirthschafts-Buch [...] från 1722*.¹² Trädgårdsåret inleddes med beskärning av bärande träd under januari–mars och därefter ympningen som skulle ske i mars:

I fruckt-trädgården måste man nu ympa ymp-qwistarna: Somlige skiära af ymp-qwistarna en half dag för Nyttningen, gräfw så neder them i fet jord, tils 12 dagen eller i fullmånaden, och tå ympa the them. Til ymp-qwistar tager man them, som samma år utspruckne äro. Stammen klyfwer man gerad mit i tu, en twertumb diupt, från Norr til Söder, eller från Söder til Norr. Ympe-qwisten insättes wid Södra kanten, och måste man grant ackta sig, at barken ej kommer at lässas, hwarken på stammen eller ymp-qwisten, sedan klemas til med ymp-wax, eller thet som än bättre är, man gör en deg af fårskt kodyngia och lera, lägger thenna degen öfwer, och binder så wäl til rundt om med bast, hampa eller gammalt linne. (B., s. 103)

I köksträdgården skulle man nogsamt bereda odlingen genom att se över jordkvaliteten och tillsätta svartjord och gödsel samt börja så. Broocman rekommenderar att man kan börja så redan i mars–april när vädret börjar bli varmt, men att man ska vara noggrann med att täcka över odlingarna på natten för att inte frosten ska ta dem (B., s. 101). Jordloppor menar han att man kan bekämpa genom att strö aska, kolstybb eller lut på de sådda ängarna (B., s. 103). Under maj måste ogräset flitigt rensas i köksträdgården och om månaden är torr bör man vattna. I juni sätter man ut plantorna i köksträdgården och Broocman framhåller att de bör vattnas morgon och kväll med strömvatten, eller möjligen källvatten. Eventuella kålmaskar bekämpar man genom att sikta aska över dem (B., s. 105). Under sommaren fortsätter rensandet och vattnandet av trädgården. Något som skiljer sig något från

Kålsläktet är en grupp växter som är spännande för människan. Kål (Brassica oleracea), raps (B. napus) och åkerkål (B. rapa) har givit upphov till en mängd olika kulturväxter. Ur Petri Andreae Matthioli Senensis medici Compendium (1571).

dagens situation är att Broocman menar att i juli:

måste man nu outhälsamt beställa sig en väcktare, på thet then ännu omogna frukten ej må bortstiälas, och thet som än värre är, träen derigenom ej må söderfwas och ofta aldeles förderfwas. (B., s. 107)

Träd som står i direkt solljus bör få frisk jord uppskyffad över rötterna eller upp- och nersvängd torv för att skydda från sommarhettan. Slockande träd bör få dyngvatten eller vatten med bockblod i. Körsbären och vinbären ska plockas och "win förfärdigas" (B., s. 107). I augusti skördar man rödlöken som torkas väl för att sedan förvaras över vintern på frostfri plats. När det gällde läkeväxter framhåller Broocman att:

I fullmånaden tå torra dagar äro samlas allahanda örter, som Ehrenpris, en förträffelig ört, at så in som utvärtes bruka, Salvia,

Mal-ört, Gråbo, Cardebenedict-blad. These blad torckas wäl, inläggas i ett tort käril, tätt och wäl tilsammans, så behålla the sin krafft, som annars genom lufften går bort och förminskas, tå the mindre werkan hafwa. (B., s. 107).

Under september tas rovor och allehanda rötter upp och kålen skördas och Broocman poängterar att det bör ske "i nedanet" (B., s. 108). Det sista som skördas i köksträdgården är jordärtskockorna och därefter ska man blanda dynga och svart mylla och gräva om landen. I fruktträdgården plockas den senmogna frukten och:

Nu flötter man äple- päron-, kirsebärs- och andra träen, när löfvet är affallit, men icke i fult ny, annars är thet lika mycket när thet skier. Allehanda kärnar af god sort sättas nu i trä-scholan, at man effter hand hafwa små fruckt-trän at tilgå. Några hushållare råda at man sådant gjöra skal, the åren, tå träen ömnig fruckt burit. (B., s. 109)

I oktober ska "the utlänste växterne" bäras in i orangerier, valv eller källare och nogsamtskyddas från frost och köld. I fruktträdgården ska man också nu under slutet av säsongen försöka att utrota eventuella myrstackar (B., s. 110).

I hushållsboken presenteras några trädgårdsväxter mer ingående, vilket naturligtvis beror på deras ekonomiska värde – känt eller förväntat! Det handlar om humle (*Humulus lupulus*), tobak och färgväxten krapp (*Rubia tinctorum*) samt den nya grödan potatis (*Solanum tuberosum*).

Humlen odlades på störar i humlegården och syftet var naturligtvis att humla ölet, att ge det beska (B., s. 286–293). Detta var således en värdefull och vida spridd växt och Broocman skildrar nogsammt arbetet med att tillverka humlestängerna, förebygga ogräs, plantera och kupa plantorna. Han menar att humlestängerna bör göras av gran eller asp, men inte

av björk eftersom det skulle vara skadligt för humlen. Därefter skildras plockandet och hanterandet av humlekottar och naturligtvis även sjukdomar och skadedjur samt deras bekämpande.¹³ Intressant nog så menar Broocman att det är osannolikt att man förr i Sverige brukat malört (*Artemisia absinthium*) eller pors (*Myrica gale*) för att beska ölet (B., s. 286), vilket andra senare har menat.¹⁴

Tobak hade haft genomslag i Sverige sedan långt tidigare och i stor skala så förde de hemkommande militärerna från trettioåriga kriget med sig traditionen att supa tobak, dvs. röka den. Broocman var tvehågsen inför tobaken. Den framhölls å ena sidan som en värdefull läkeväxt och å andra sidan som en skadlig vana (B., s. 235–246). Broocman skriver att:

Så nyttig och förträffelig, som Tobak är, tå thet måtteligen, rätteligen och som Medicin brukas, så skadeligit och skamligt är thet äfwen, tå thet alt för ofta och af alt förångom skändeligen missbrukes. Skadeligit är thet för mångens hälsa. (B., s. 239)

Rökningen tar dessutom tid från andra viktiga sysslor och som nämnts tidigare var ineffektivitet inget som Broocman såg med

Tobak (*Nicotiana tabacum*) med en rökande gubbe (jfr. s. 1097). Ur Petrus de Crescentiis, New Feldt und Ackerbaw, tryckt 1583.

blida ögon. Broocman låter en mängd olika auktoriteter komma till tals både vad gäller den medicinska nyttan, dess skadlighet och nödvändig kunskap om dess odling, skörd och bearbetning.

Potatisen (B., s. 246–248) var en ny växt för Sverige och särskilt för Broocman och han konstaterar helt sonika att:

Emedan thenna växten är mig så wida obekant, at jag icke ännu hafft tillfälle at then få se eller äta, mindre kunnat plantera, finner then icke eller nämnd uti någon Tysk hushålds-bok; ty har jag fördristat mig, at låna af Herr Salander then beskrifning och berättelse ther om, som uti hans Gårdsfogde Instruction *pag.* 159. sålunda lyder. (B., s. 246)

Potatisen började odlas i större skala av Jonas Alströmer (1685–1761) runt 1720-talet och hade alltså vid utgivandet av hushållsboken ännu inte nått Broocman. Den odlades redan 1658 av Olof Rudbeck d.ä. i Uppsala universitets botaniska trädgård (det som idag är Linnéträdgården) under namnet *peruviansk nattskatta*.¹⁵ Genomslaget som matgröda för potatisen kom dock först under senare delen av 1700-talet.

Krapp är en färgväxt som ger textilierna en vacker röd färg (B., s. 634–639). Broocman levererar såväl en botanisk som historisk skildring av växten och framhåller dess ekonomiska värde som färgväxt. Och belyser dessutom naturligtvis nödvändiga odlingsbetingelser för att lyckas med sin verksamhet. Han menar också att sommar-krappen är av bättre kvalitet och betingar ett högre värde än höst-krappen. Broocman lovordar kommersiell odling av krapp och menar att:

Nog! at en wälsignad skörd aftorkar swetten med mycken förnöjelse, och återgifwer med desto större ränta the gjorde omkåstningar. (B., s. 639)

Krapp (*Rubia tinctorum*) vars rot innehåller ett rött färgämne. William Woodville, Medical botany, vol. 2:t. 68 (1792). Peter H. Raven Library/Missouri Botanical Garden.

Den som odlar krapp kommer att få sin möda rikligt belönad enligt Broocman och även relativt fattiga brukare skulle kunna göra sig en hygglig slant om de satsade på krapp.

HUSDJURSPRODUKTION

Det andra väsentliga benet i det Broocmanska lantbruket är husdjuren. Han skildrar i hushållsbokens tredje avdelningen allmän kunskap om boskaphållning (kap. I), men djurslag efter djurslag, nötkreatur (kap. II–IX), hästar (kap. X–XIII), får (kap. XIV–XV), getter (kap. XVI), svin (kap. XVII) och fjäderfä (höns [kap. XVIII], kalkoner [kap. XIX], gäss [kap. XX], ankor och duvor [kap. XXI]) samt ett kapitel åt bin och biodling (kap. XXII).

Dessa husdjur kunde och kan bidra med en mängd olika nyttigheter för ägaren, såsom mjölk, kött, hudar, ull, gödsel till åkrarna och dragkraft för olika insatser. Det handlade om att ta tillvara alla tillgängliga resurser. Omfattningen, antalet och vilket djurslag man väljer för sin boskapsskötsel varierar efter behovet och Broocman konstaterar att:

Hwad boskaps-skiötslen anbelangar, må han noga eftersinna, hwad slags boskap, i anseende til hans lägenhet honom bäst tienar, och huru många han förmår at hålla ei så mycket på sommarbetet, som förnemligast på winterfodret; han får ei wara så mån om mycket, som god boskap, och måste draga omsorg, at then tilböriligen och tilfyllest fodrad och skiött warder; Thet som ei mera kastar någon nytta utaf sig, må han helre låta slachta eller sälja, än fodra och föda thet odugeliga. (B., s. 69)

En viktig aspekt är just den mängd foder man har att tillgå till sin boskap, såväl vinter som sommar. Har man otillräckligt med betes- och/eller slåttermarker blir det svårt att hålla boskap och under Broocmans tid så gällde fortfarande fenomenet att "ängen är åkrens moder" (B., s. 305), det vill säga ängen ger foder åt djuren som i sin tur ger gödsel åt åkern och utan gödsel får man mindre skördar. Foderbrist kunde således leda till matbrist. Broocman löste en del av sina egna problem med foderbrist genom att använda sig av drank från sin brännvinsproduktion och han fick ju också utökade rättigheter.¹⁶

Liksom så mycket inom lantbruket så handlar husdjursproduktionen om en mängd olika ansvar och aktiviteter året runt med att direkt eller indirekt sköta djuren. I januari och februari framhåller Broocman att man måste fokusera på att hålla såväl djuren som fodret varmt samt fodra dem måttligt. Extra foder rekommenderas åt tjuren så att han senare väl ska kunna utföra sina tjänster. Vid fint väder menar han att hästarna kan få motioneras

utomhus. Mot slutet av månaden tappar hästarna vinterpälsen och bör därför ryktas och skötas omsorgsfullt. Broocman lyfter också fram att många menade att man i januari-nymånen bör sko hästarna eftersom det ansågs bidra till goda hovar under resten av året (B., s. 99, 100).

Under mars månad måste man se över kalvarna och låta boskapen "förlusta" sig ute i "wackert varmt solskins-wäder". Man bör nogsnamt sköta och akta de dräktiga stona så att ingen skada vållas de kommande fölen. Denna månad börjar höns och gäss att värpa och Broocman betonar att det "äligger dejan, at fliteligen se effter äggen, så at inga bortstulne warda" och att hålla hus och nästen i stånd (B., s. 102).

April blir en aktiv månad när även lamm, svin och kalvar får komma ut. Svinen ringas i trynen innan de släpps ut. Såväl tjur som hingst får nu göra skäl för sig hos kor respektive ston (B., s. 103). I maj följer klippandet av fåren och lammnen skiljs från fåren, som ska mjölkas för att ge ost. Storboskapen bör behandlas med mästerrot, ålandsrot och lagerbär (*Laurus nobilis*) med salt och Broocman poängterar att djuren inte bör släppas på bete förrän solen är väl uppstigen på himlen och om det är tät dimma ska de inte släppas ut på bete överhuvudtaget. Stona och fölen släpps vid denna tid också ut på bete. De vingpennor som gässen släpper vid denna tid samlas in och sparas som skrivpennor.

Under sommarmånaderna får man akta djuren från för stark hetta och om de blir varma ska de inte få dricka för mycket och för hastigt, hellre lite och ofta. De stora svinen driver man ut så att de får simma. Även hästarna bör få tillfälle att simma under de heta sommarkvällarna. Kycklingar, gässlingar och kalkonungar som kläcks under sommaren bör man slakta och förtära när de är tillräckligt stora eftersom de ofta drabbas av ohyra. Nu gör man också kapuner av tuppkäcklingar.

I slutet av sommaren kan man även slakta bockar, getter och får och alltefter vad skörden fortlider kan man släppa ut boskap, får, svin, kalkoner, gäss, ankor och höns på stubbgärdet för att äta upp sig (B., s. 106, 107, 108).

I september börjar man stalla boskapen och fåren ska tvättas och klippas så att man får fin ull. Svinen placeras nu i gödstian så att de växer till sig inför slakt och:

Redejan måste några dagar å rad för ut gifwa
svinen smörgås med lagerbär at äta, så få the
i köttet inga dinter.

”Dinter” eller dynt är larvstadiet av bandmask, en inälvsmask som även kan infektera människor. Broocman framhåller också att hästarna ska behandlas med ärthalm för att förebygga inälvsmask. Man måste dock fortfarande se till att getterna och gässen inte kommer in bland rågen eller vintersäden. Det är också dags att sälja av överflödet av höns, gäss, kalkoner etc. Under oktober ska inte boskapen släppas ut mer och gamla djur slaktas vilket även gäller andra djur som inte ska sparas. Gödsvinen slaktas i slutet av månaden och Broocman rekommenderar att fläsket saltas in eller säljs omgående (B.,

s. 109, 110). I november släpper man bagarna till fåren och bockarna till getterna samt månar särskilt om de ston som man bedömer vara dräktiga. Man kan skörda granris och ha till strö åt boskapen. Några höns kan förvaras i varma rum och ännu ett tag kunna värpa ägg till hushållet (B., s. 111). Under vintern kan man dryga ut höet till korna med havre-, korn och råghalm, men fåren blir ”magra och älendige” av halmfoder och kommer inte att kunna lamma så de behöver hö. Varje morgon och afton måste man noggrant kontrollera sina djur, särskilt de dräktiga eller ungddjuren. När det är is och halt så bör hästarna vara noggrant broddade om de gå utomhus (B., s. 112).

Den tredje avdelningen i hushållsboken skildrar husdjuren och deras skötsel (B., s. 316–361, se även s. 1032) samt ger en generell introduktion till veterinärmedicinen, vilken skildras mer ingående på annan plats i denna volym.¹⁷ Alla djurslag krävde sin särskilda hantering och skötsel och bidrog på sitt sätt till hushållet. I den sjätte avdelningen (B., s. 433–483) beskriver Broocman här och var hur djurens olika produkter kan nyttjas i en mängd olika maträtter.

Grisslakt. Blodet omhändertas (t.h.) och vatten för att skälla grisen värms (t.v.). Ur Petrus de Crescentiis, New Feldt und Ackerbaw, tryckt 1583.

Foderproduktion

Under sommarhalvåret kunde djuren beta i gårdens omgivning i hagar, skogsområden och andra betesmarker, men för vintern krävdes insamlat foder i form av hö och löv. Broocman lovordar Sverige med att:

Här och ther äro rike löfskogar och Jungmarker, samt sältings wall, hwar af boskapen wäl trifwes; hwilken, så snart snjön gått af om wåren, kan mätta sig af jung, i fall at höet är ändadt. (B., s. 316)

Omgivningens växtkraft producerade och producerar fortfarande värdefullt foder till lantbrukets djur och olika slags vilt.

Ängar och höförbättring: Ängarna spelade som nämnts tidigare en nödvändig roll i lantbruket som producent av hö till vinterfoder åt djuren och Broocman konstaterar att:

Uti Swerjet finnes, Gudi lof, så täcka, wackra, härliga och bärande ängar, som man någonsin wil se, och thet mäst uti alla provincierna landet igenom, ifrån Skåne ända up til Ångermanland, Jemtland och Westerbotn in til Lappmarken, så at, om the Swenska ängarna blefwo wäl wärdade, som the borde, skulle man öfwer gräs och hö föga orsak hafwa at klaga. (B., s. 305)

Broocman tillåter sig också en latinsk ordlek *Prata, quasi parata*, vilken egentligen inte går att översätta. Tanken var att det latinska ordet för 'ängar', *prata*, liknar ordet för 'beredda', *parata*, vilket ger en fin rytm och den ungefärliga betydelsen 'Ängar finns alltid tillhands' (B., s. 56). Han framhåller vidare att ängar finns av allehanda slag och kvaliteter, såsom "Hård-wall, Mässe-wall, Starr och Kiärrwall, af hwilka the första äro the bästa och hälsosammaste för Creaturen, the andra sämre, gröfre och obeqwämligare" (B., s. 305). Oavsett vilken typ av äng det är så kräver den skötsel för att den ska kunna leverera så mycket hö som möjligt. Broocman framhåller vikten av röjning:

Äng-rödning är högst-nödig, ängen må wara huru hon wil, så måste stenar, stubbar, stök, blader, qwistar, telningar, buskar, tistel, träd, orm-bunkar, ogräs etc., så wida möjeligit är, utrotas och bortskaffas, och bör thetta skie, så ofta, som fordras hälst i nedanet, alrabäst om wåren i April månad, innan thet så kallade kråk-nedanet infaller, jemwäl ock om hösten i Michels-mässon-nedanet infaller. (B., s. 305)

Vidare poängterar han vikten av gödning för att utöka produktionen, samtidigt som han konstaterar att man i Sverige oftast inte har tillräckligt med gödsel ens till åkrar och trädgårdar (B., s. 307). Broocman lyfter också fram möjligheterna att förbättra både mängden hö och dess sammansättning genom att på ängen så in andra örter, gärna olika ärtväxter såsom klöver (*Trifolium*-arter) och esparsett (*Onobrychis viciifolia*) (B., s. 307–312). Broocmans enkla beskrivning över skapandet av en god äng är som följer:

Then som wil ett tienligit land til äng upodla, måste låta thet första året sommaren öfwer liggia i träde, sedan om hösten kiöra och wända thet samma. Wåren therpå sås thet med Hirse, böner eller hafra, andra året sås ther på Råg eller korn, och thet tredie brukas och kiöres thet med all flit, och harfwas, hwarpå änteligen sås godt hö- och wäplings-frö. Men skulle man så lenge ej kunna wänta, så kiöres jorden, thet odugeliga i henne uträsas med skyflar och hackor, jämnas sedan och sönderrifwes wäl med en harf, när thetta skiedt, och jorden öfwer wintren af frost och snjö blifwit bruten och mör, sår man om wåren godt hö-frö ther uti, harfwar thet neder, hwaraf sedan blir god hö-wäxt. (B., s. 305)

Dikning av våta ängar är något som Broocman inte förordar eftersom de "ther af blifwa ängarna i lika måtto ofructsamma" (B., s. 306). När man gödslat åkrarna i juni är det dags att:

begynna täncka på höebergningen. Aldra först måste man slå af starrängarna, och the

som liggia sidlänt eller när in til siön, emedlertid får hårdwalshöet tid at wäxa och mogna. När wät-är är och ängiarna sidlänta, så at watnet står öfwer gräset, måste slotterkarlarne wada uti och slå af gräset, och med oxar föra up gräset, men är wallen och bottn så miuk at then ej bär Creaturen, så moste folcket, fast med mycket beswär, på häflar bära up gräset ur watnet, på höglänte parkar thet utbreda, och när thet tort är, i höladan införa, eller i brist af husrum, sättia thet i goda höstackar. När starr och kiärr höet är inbergat, tager man ihop med hårdwalshöet, och sist med giärdes- eller renhöet. I höanden får man ej söla eller ackta på månen, utan tå wacker torkwäder är med arbetet skynda thet fortaste man nänsin hinner och kan. I thenna och följande månaden, tå watnet mäst är uttorkat och utfallet, måste man se om och förbättra qwarndammarna. (B. s. 105)

I november strävar man att översila ängarna med vatten för att därigenom skapa bättre fodertillväxt.¹⁸

Lövfoder

Vid sidan av gräs och örter som foder spelade också lövfoder en mycket viktig roll och många olika slags lövträd var användbara som djurfoder. Särskilt under vintern behövdes lövhö för att livnära djuren. Det främst till fåren och getterna som lövfoder rekommenderas, både som nödfoder och för att det skulle vara hälsosamt. Broocman noterar att det är bra:

om man hafwer åt fåren förråd på löf af alm, ask, al, asp, biörk, pil och wide, hwilket måste wara hugget grönt och kraftigt, och mycket wäl torkadt. Humle-blad och refwor, rofwe- och rote-kål, samt halm och agnor af all slags säd, äro ock godt foder för fåren jemte höet (B., s. 341)

Detta är återigen ett exempel på hur man strävade efter att nyttja tillgängliga resurser på alla

Lövbrytning som smideskonst på porten till Rogslösa kyrka i Linköpings stift från 1275 av okänd mästare. Foto: Roger Svensson.

möjliga vis. Däremot konstaterar Broocman att alla inte hade förmåga att värna om resurserna på bästa sätt, ofta på grund av okunskap:

Lika wäld tillåter en oförståndig Skogs-ägare sina wallhion at föröfwa på Skogen, och fälla hela tracterna af små Skog för getter, än skönt thessa Creaturen äro wäl hulpna, när the hafwa mossa och laf til födan; hwilken laf, om then ej finnes så tillräckelig neder på låga qwistar, kan wäl wallhionet med en kratta nedertaga then efter nödtorfften af träns högre qwistar åt getterna, heldre än at thet skulle anwända, som offta sker, 3. eller 4. dagars arbete på ett skönt byggnings-träds

kullhuggande för en hop laf skull, som thet hafwer på sig. (B., s. 520)

SKOGSBRUK

Det tredje benet i lantbruket är skogsbruket och det levererade både klenvirke till hägnader och redskap och grovt timmer till byggnader. Därutöver producerades kol, tjära och pottaska. Broocmans femte avdelning bär rubriken "Om Skogs-wäsendet" och första kapitlet utgörs av Konung Fredriks förordning rörande rikets skogar om nitton sidor. Därefter följer kapitel om alm (*Ulmus glabra*), ek (*Quercus robur*), en (*Juniperus communis*), ett samlingskapitel om lind (*Tilia*), lönn (*Acer platanoides*), björk (*Betula*), al (*Alnus*), ask (*Fraxinus excelsior*), pil (*Salix*), rönn (*Sorbus aucuparia*), asp (*Populus tremula*), ett om tall (*Pinus sylvestris*) och gran (*Picea abies*), ett om slån (*Prunus spinosa*), nypon (*Rosa*) och brakved (*Rhamnus frangula*) och avslutningsvis ett om hur man drar upp vildapelstammar.

Broocman framhåller att almvirke är "ganska nyttige wid Skeps-byggerier, til Skepsköhlar, pumpe-rännor, Lavetter, samt alt arbete under watn, äfwen ock til skåp, kistor, och annat dylikt arbete inne i husen, som ej kommer at lemnas uti fria luften" (B., s. 424). Föga förvånande lovordar han ekvirkets egenskaper:

I watn blifwer thet swart och hårt som sten, til skeps-byggerie är thet oumgängeligit, äfwen så för Juhlmakare etc. Til syllar under byggningar, til stolpar och dylikt är thet för sin warachtighet skul oförlikneligit. Af ekar sågas ock ekebräder och planckor, som tienar til allahanda snickare-arbete, bord, skåp, stolar etc. etc. och är både wackert och durabelt. Sågsån af ek brukas äfwen med stor nytta i färgare-konsten, och hålles then för then bästa, som är af the ekar, som fällas emellan Påsk och Midsommaren, tå mästa

saften finnes uti them, som färgen meddelar och gifwer. (B., s. 425)

Eken gör nytta också genom sin produktion av ekollon, vilka "äro förträffelige at ther med giöda swin, hwilka af ollon få ett wälsmakande kött och späck" (B., s. 426).

Envirket har goda egenskaper och god hållbarhet och lämpar sig därmed väl till gärdesgårdsstörar och liknande. Det passar också som slöjdmaterial. Broocman breder dock främst ut sig över dess medicinska nytta:

Thet är ett härligit och hälsosamt träd, en ädel wäxt, som för sin stora nytta wäl må kallas ett balsamiskt Ceder-träd, en swett- och urin drifwande sassefras, the fattigas panacee, hwar til the sin tilflyckt kunna taga wid allehanda mage- bröst- och krops krämpor, ja, thes städe grönskande balsamiska natur hafwer ock persuaderat monga medici, at som en universal-medicin bruka the afenebär beredde salia wid hwarjehanda, i synnerhet kalla, siukdommar. (B. s. 426)

Om man tvättar håret med lut av eneaska så "fördrifwa gnetter och löss, förekomma hufwudwärk, skärpa synen, stärka minnet, och fler härliga dygder och wärkan (B., s. 427).

Lindens ved är mjukt och lämpar sig till bildhuggeri och "Thes löf är begärligit och hälsosamt för Creaturen, och är godt äfwen at strö ibland gödsel, ty thet rutnar och fermenteras lätteligen" (B., s. 427-428). Björken är väsentligt hårdare och Broocman konstaterar att björkved är den bästa veden (B., s. 428). Han bedömer även att alved och alris är ett "godt bränsle, hetar och wärmer starckt". Veden är hård och hållbar och särskilt användbar till byggnader vid vatten. Almasur är lämpligt till vackra snickeriprodukter (B., s. 428). Asklov ska vara gott och hälsosamt som foder åt kreaturen. Broocman beskriver asken som ett "tämmeligen segt, fast och hårdt träd, så at nästan intet hugg biter ther på, när thet är rätt tort wordet". Det passar därför till slädar, vagnar och andra redskap. Medicinskt ska det vara svett- och urindrivande och

hjälpa mot syfilis (B., s. 428). Om pilen omnämner Broocman egentligen inte mer än att pilträd ska beskäras vart tredje år för att få såväl lövfoder som bränsle (B. s. 429). Även asplöv är ett värdefullt lövfoder men Broocman har ingen hög uppfattning av aspen som bränsle. Han framhåller dock att virket är lämpligt för en del svarvningsarbeten och sadelmakeri (B., s. 429). Rönnen lämpar sig också som svarvning och snickeri, men annars är det bären som är det viktigaste, både för att göda kramsfågel och tamhöns. Broocman menar dock också att "Af samlade runnebär brännes ock ett kosteligt, starckt och hälsosamt brännewin, andra bryggia ther af ett sundt och delicat dricka" (B., s. 429). Broocman skriver att:

Skogarne här i Sweriget bestå merendels af Tall och Gran, täcka och wackra träd, som både winter och sommar stå gröna. Hwad tallar angår, så delas the uti Går-tallar och Kiärn-tallar eller furu-tallar. (B., s. 430)

Tallar passar utmärkt till "Mast-träd, Skeps- och Hus-timmer, Såg-timmer, Plankor, Bräder och hwarjehanda annat". Tallvirke som inte passar för annat ändamål gör sig väl som ved, särskilt till "brygge- kok- och bakwed etc." och av rötterna kokas tjära och beck. De unga tallskotten – tallstruntarna – utpekas som nyttiga och Broocman rekommenderar både "ett skiönt Talstrunte-bränwin, och ett hälsosamt dricka" och ett balsamiskt te "för menniskians kropp hälsosam" (B., s. 430). Även granen levererar en värdefull ved och Broocman framhåller att "Sielfwa trädet duger til sågtimmer, warandes granplankor släta til golf i wånings rum longt täckare och blifwa whitare än the af Tall". Såväl tall som gran bidrar också med värdefull kåda till nytta för hushållet och medicinen, särskilt för tillverkning av plåster. Broocman skriver att:

uti hela Norrlanden och Westerbotn, hwar-
est ofwan för Gefle stad intet Apoteque är at

tilgå, så gör almogen sielf plåster af gran- och tallkåda, thet the bruka med stor nytta på allehanda swära utwärtas sår och skadar, och äro dymedelst ofta rätt underbara curer giorda. (B., s. 430)

Husbondens ansvar för sin skog är att säkerställa att ett tillräckligt virkeslager finns tillgängligt och att man inte slösar med skogen:

För skogarne måste han [husbonden] draga omsorg, at the icke utrotas, förödas och the bästa träen uthuggas, utan allenast så mycket, som til nödwändigt timmer och wedbrand i hushållet kan erfordras, på thet skogen altid för honom och hans efterkommande må kunna wäxa til igen. (B., s. 69)

Både husbonden och skogvaktaren måste "för öfrigit grant ackta all skogen, så at ingen wed, timber, gärdsel, stafwer etc. skiäles". Främmande människor som tar ved och virke eller skadar skogen avsiktligt eller oavsiktligt markeras av Broocman som ett stort problem. Vad gäller en värmande eld framhåller han att "Ingen eld bör tendas up i skogen, samt at annat dylikt, hwarigen om skogarna kunna lida skada måste strängeligen förbiudas" (B., s. 69). Om någon avsiktligt tänt eld på annans skog så ska personen "straffas med spö och ris slitande, eller en månads fängelse wid watn och bröd samt fylla skadan" (B. s. 419). Kolning, överdrivet svedjande och skogsbyte med getter kan göra stor skada på skogen om man inte iakttar försiktighet. Broocman har synpunkter på omdömeslöst nyttjande av skogens resurser:

Thet missbruket, som sker med näfwer-tagande, och Skogs fällande för getter, är ock icke ringa. Är thet icke en stor skada, för 3. eller 4. stycken näfrar, at kullfälla ett björke-träd, tienligt till hammar smedje-skafft och thylik redskap, och sedan låta thet ligga at förrottna, eller ock hemföra thet at lägga på elden? (B., s. 520)

Att man med nonchalans fällde ett helt träd för relativt små vinster för hushållet tilltalade

inte Broocman och om resursslöseri skriver han att:

Likaledes förfar en i Skogens missbrukande tamder¹⁹ ganska obetänkt till at taga löf åt fåren. Ser han några löf-qwistar på en biörk, skoner han henne icke, hon må wara stor eller liten, utan ned hugger både små och stora träd, them han gemenligen låter ligga qwar wid sina stubbar till at förrotna. Men at rödja bort en hop buskar på en tienlig ort i skogen, ther han årligen kunde få några lass hö åt fåren, och then inhägna, besparandes i thet stället biörke-skogen, thet will han icke en gång tänka på, och ännu mindre göra sig et så nyttigt besvär. (B., s. 520–521)

Att mer hållbart bruka sina resurser och att långsiktigt planera sitt nyttjande är något som Broocman förordar.

Året i skogen

På vintern när lantbruket ligger i träda och trädens sav är nere i rötterna är det dags att fälla träd och ”hugga, utföra och flitigt hemföra årsweden”. Det gick åt stora mängder ved att värma husen och till köket, bakugnen, bryggande och kalk- och tegelugnar, etc. Men man skulle också hugga byggnadstimret och Broocman menar att det inte ska huggas när sunnanvind blåser eftersom det påverkar virkets hållbarhet. Bästa timret får man från tall och gran. Under januari ska man också samla störor till gärdesgårdar och humlen, material till tunnband och sågvirke. Broocman menar att alla träd som inte grönskar under vintern måste huggas i nedan. Detta omfattar virke till ”allehanda husgeråd, som wagnar, kiärror, kiälkar, slädar, harfwar, harker, dyng-grepar, spadar, åder, billstockar, stegar etc.” Det ska huggas i klart och vackert väder och torkas i solsken, så att man får ett ordentligt förråd av material att skapa, laga och förbättra saker till gården. Man behöver också röja i skogen och ta hem vindfällan och torra träd som kan

användas som bränsle. Tjärveden ska också hemföras (B., s. 98).

Under februari och mars följer ungefär samma sysslor i skogen som under januari. Broocman påtalar dock att virke som huggs efter slutet av januari inte blir lika hållbart som det som huggs tidigare under vintern (B., s. 100). Man hugger svedjelanden under mars månad och samlar hank och vidjor för att ha så att man kan börja hägna när tjälen går ur jorden (B., s. 101).

Under april–maj samlar man björkris till kvastar innan saven stiger och mot slutet av april börjar man samla björksaven (B., s. 103). Det är också dags att samla in try (*Lonicera*-arter) till harv- och räfsninnar. Under juni kan man samla bast och näver. Broocman konstaterar för juli–augusti att det ”I Skogen är här i Swerjet thenna tiden ingen ting at göra” (B., s. 107), vilket passar bra då det är mycket att göra inom jordbruket och foderräkten. Även september är en stillsam månad utan särskilda sysslor i skogen.

Under hösten börjar man åter bygga upp årsvedsförrådet, men hugger man virke under denna årstid måste man lägga i sjön för att det

Att svedja skogen kunde göras både för odling och för att förbättra betet. Den finske konstnären Eero Järnefelts skildring Trälär under penningen från 1893 skiljer sig marginellt från odlingsvedjningen på Broocmans tid. Wikimedia Commons.

inte ska spricka och därefter ska det torkas under tak i ett skjul. Man kan också börja bränna kol till smedja och köket (B., s. 110). Perioden november till januari är bäst för att skörda hållbart virke. Skogvaktaren har till uppgift att säkerställa att inget trä som duger till byggnader eller redskap används som bränsle. Vindfällan och liggande träd tas hem som bränsle. Man bör också glesa ut skogen där den står för tät, "at för thet öfrige må blifwa lufft, men ingalunda kahla platsar giöra" (B., s. 111, 112).

Att sköta sin skog

At rödja och ränsa skog, är så stor wetten-skap, som arbete. Ty at hafwa tilräckelig nödig skog til ett landgods, och then samma ej rätteligen wårda och sköta, förorsakar wärkeligen en obotelig skada, som aldrig står at ersättias, i synnerhet när en owålig landbo eller oförståndig ägare ther med, efter sin egen godtyckio och dårachtiga inbilning, får umgå, hwaraf man här och ther i landet mer än många beklageliga rön och Prof befinner. (B., s. 422)

Broocman menar att "Förfarne och kloke hushållare" delar in sin skog i trettiondelar och strävar efter att årligen hugga inte mer än en trettiondel. Samtidigt så ska man spara lämpliga träd till timmer, mastträd eller andra nytigheter. Han framhåller också att en skog som är en halvmil lång och en fjärdingsväg bred (ungefär 1 400 hektar) är stor nog att försörja hushållet med stängselvirke, vedbrand, timmer etc. (B. s. 422). Skogen kan också fungera som betesplats för husdjuren under sommarhalvåret. I allmänningsskogarna ser Broocman en risk att de "therigenom mycket utödas, at späda och unga granar och tallar til stör och giärdsel uti öfverflödighet afhuggas, som eljest til jordägandens stora nytta tilwäxa och mogna kunde" (B., s. 415). Han rekommenderar därför att man ska undvika att använda

ungskogen till stör och istället klyva äldre träd som av olika anledningar inte duga till byggnadsvirke eller möjligen en eller grova grenar på gamla granar. Han menar att man bör sträva efter att "stör eller giärdsel utblådas och nyttias, och skogwäxten således befordras" (B., s. 415). Ett överflödigt svedjande av skogen menar han är det mest olämpliga eftersom såväl unga som gamla träd skadas av elden och tillväxten försämras därigenom. Dessutom riskerar matjorden att brännas bort, särskilt på klen och stenig mark.

Kolning

Vid sidan av virket spelade kolningen en viktig roll i lantbruket, särskilt för smedjan för att smida redskap till bruket. Kolningen var också av vikt för bergsbruket, eftersom en riklig tillgång på ved och träkol vid denna tid var en förutsättning för att kunna bearbeta malmen. Broocman skriver att "skog är en oumgängelig ting wid alla Jern-wärck" och att många missbrukar skogen genom att hugga veden vid fel tillfälle. Ved som hugges under hösten är för fuktig enligt Broocman och ger endast ringa värme jämfört med den om hugges under vintern (B., s. 520–21).

Till Kolning hugges skog om wintren i Januarij, Februarij och Martii månader. Skulle then samme tå ej hinnas med at rensas och klyfwat, så kan thet ske efter åt, allenast fällningen sker så tidigt, som sagt är. Ty then tiden är trädet utan skadelig fuchtighet och wätsko. Så snart tillfälle är, uprenses thenna wed, samt klyfwes och upreses at torrkas öfwer sommaren. När hösten infaller, måste Kol-botten skåtas ren, weden tilköras, therpå til kolmilo upresas, och med ris och stybbe strax förwaras, innan höst-rötan skämmer honom. (B., s. 521)

Kolningen, kolarens bestyr och vedermödor är något som Broocman beskriver tämligen ingående på flera sidor (B. s. 521–525).

Fantasisfull jaktscen från porten på Rogslösa kyrka i Östergötland. Foto: Roger Svensson.

JAKT OCH FÅNGST

Innan mänskligheten blev boskapsskötare och sedan jordbrukare så var jakt, fångst och insamling av vilda växter den viktigaste vägen för överlevnad. Att Broocman talar sig varm om jordbruket, eller kanske riktigare lantbruket i vid bemärkelse, som den hederliga vägen till välstånd, hindrar inte att han även förespråkar jakt och fångst. I den första volymen av hushållsboken omnämner Broocman endast i förbigående jakt och fångst, och det är först i den åttonde avdelningen "Om jagt og foglafänge" som jakten får breda ut sig på riktigt. I den första volymen omnämns "Jägerie- och Skogsbetiente", vars främsta funktion var att vara jägmästare och att värna och sköta skogen. Men Broocman menar också att:

Hwad Jägeri angår, må han wäl hos sig öfwerlägga, om thet lönar mödan, at hålla egen Jägare, eller allenast pålägga enom af sina underhafwande, som lust och skickelighet ther til hafwer, at han för honom fångar och skiuter kädrar, harar, orrar, hierpar, änder, och annat som räknas ibland läckert willebräd, hwilken han sedan kan therföre en wiss skottpenning gifwa. Här i Riket har hwar och en skogsägande macht at skiuta och jaga effter allehanda wildt, undantagande på några mil näst i kring Stockholm, såsom och högdiuren öfwer alt. (B., s. 69)

Då som nu fyllde jakt och fångst en mängd olika funktioner. Man jagade för att få kött och pälsverk till hushållet eller för avsalu, men också för att undanröja djur som gjorde skada på husdjur, grödor eller egendomarna. Broocman framhåller kort i första boken dessutom

att skyttarnas och skogsvaktarnas skyldigheter också omfattar att giva ”granna ackt på gränse-skilnader rå och rörs stenar, at the icke af elaka grannar eller theas underhafwande rubbas” och att ”rof-foglar och skade-diur skola the söka at utrota, theas bo och nästen förstöra, the gamla tillika med ungarna förgjöra”. (B., s. 93)

Rikligast omnämner Broocman skyttar, vilket gör det rimligt att anta att man sköt en hel del villebråd, men det är också troligt att man gillrade fällor. I allmogesammanhang – och särskilt i de norra delarna av landet – var fångst med olika slags fällor av större betydelse än skyttet, troligen för att det var ett arbetsexensivt och passivt sätt att få villebråd som tidsmässigt gav utrymme för andra sysslor medan villebrådet gick i fällan. Broocman framhåller att vid kungliga hovet finns:

en Hof-Jägmästare, som är chefen för hela thenna Staten. Thernäst äro öfwer-Jägare och under-Jägare. Wid samma Stat är ock en Jagt-Pagie af adel, och en hop Jagt-Wolunteurer bestående af idel unga adelsmän (B., s. 546).

Kungens, hovets och adelsmännens längtan efter viltkött verkar ha varit omfattande och man ska betänka att detta var innan jakten officiellt släpptes fri genom en förordning från 1789 där fick ”varje ofrälse man med skattejord rätt att jaga fritt på sina ägor”²⁰.

Hög-jagt, mellan-jagt och nedrig jagt

Broocman framhåller att det fanns tre sorters jakt, ”Hög-jagt, mellan-jagt och nedrig jagt” och att man i Sachsen delade in den enligt följande:

til Hög-jagt räknas biörnar, hiortar, wild-kalfwar, wargar, örnar, tiedrar, orrar, jerpar, morsnipor, trappar, tranor, swanar, wildgäss

Det samiska i Broocman

Jakt och villebråd var i södra och mellersta Sverige främst förbehållna adeln. Medan det i norra Norrland vid denna tid främst var en samisk angelägenhet och Broocman beskriver den samiska kulturen och pälshandelns betydelse för Sverige respektive samerna med följande rader:

jemwäl af allehanda fogel och skogs-diur, them the snålt skiuta, jaga och döda, och sådan med glädie och sång koka steka och äta. Fisk af allehanda slag hafwa the ock ömnoghet af, then the oftast torka i solen, och i stället för bröd äta, dock osaltad, ty salt bruka the aldrig til någon sin mat, hwarföre ock Lapparna til sina kroppar finnas mycket wige, friska och kwecka. Hwad för rikelig Guds wälsignelse af fisk, i synnerhet gäddor i Lapmarken fångas, kan man sluta af then myckenhet torra Lap-gäddor, som af the handlande från Norrland, Westerbottn, Uhmeå, Pitheå, Luleå etc. årligen införes och försäljes i Stockholm, them the sielfwa på Lapmarknaderna inkiöpt af Lapparna. (...) En myckenthet af rensudar föryttra the årligen til the handlande wid Lapmarknaderna, så och biörn-hudar, renkalf-skin, warg- räf- mård- vielfrass-skin, ekorne-skin eller gråwerke, lekatte-skin eller hermeliner med mera, hwilka waror the dels bortbyta, dels ock sälja alt för specie mynt, Riksdalrar, Caroliner, Decatouner etc. ty Plåtar och Kopparmynt wilja the icke förstå sig på, wore ock alt för incommoda penningar för them at förwara och giömma. (B., s. 182–183)

Pälshandeln hade redan då en lång historia och stor betydelse.

Skapelsen enligt en målning från 1601 av Olaus och Jonas Erici i Hackås kyrka i Jämtland. Landskapet var fyllt av vilt av olika slag, både jaktbart och annat. Foto: Håkan Tunón.

(wallgäss) och grofft foglafänge; til Mellan-jagt wildswin och theras grisar, rådjur och theras kalffwar; til Nedrig-jagt harar, räffwar, gräffswin, biurar, uttrar, mårdar, wildkattor, samt the små foglar, rapphöns och wachtel-fänge. (B., s. 547)

Denna sektion är översatt från Julius Bernhard von Rohrs *Compendieuse Haushaltungs-Bibliothek*.²¹ För svenska förhållanden så konstaterar Broocman att endast björn och älg räknas till högjakten, medan grävling, lodjur, räv och varg omfattas av "mellom-jagt" och småviltet, dvs. "Nedrig-jagt" sker på hare, mård, iller, ekorre, vessla, igelkott och fågel.

Hans Kungliga Majestät vid denna tid var Fredrik I (1676–1751), som anses ha varit en synnerligen förtjust jägare. Broocman skriver vidare om tillgången på villebråd att "emedan här i riket inga wildswin finnas, annat än på Öland, ther vår närwarande allernådigste Konung Friderich then förste them planterat. Hiortar och Rådjur finnas sällan wilde, utan hafwas i djurgårdarna" (B., s. 550).

Broocmans beskrivning av jakt är tämligen väl samlad till en jaktavdelning i andra volymer. Den är uppställd efter villebråd i avsnitten jakt på älg (III. Cap.), björn (IV. Cap.), varg (V. Cap.), lodjur (VI. Cap.), rävar (VII.

Cap.), grävlingar eller gräfswin (8. Cap.), harar (9. Cap.), mårdar, illrar, ekorrar, vesslor och igelkottar (10. Cap.), bävrar eller bjurar och uttrar (11. Cap.), kaniner (12. Cap.), tjädrar, orrar, rapphöns och järpar (13. Cap.), sjöfåglar och vadare (14. Cap.) och avslutas med ett avsnitt om hur man skjuter med fågelbössor (15. Cap.) (B., s. 546–563).

Älgen (*Alces alces*) och älgjakten framställs av Broocman naturligtvis som högjakten framför andra, Nordens största landdjur förtjänar inget annat. Han skildrar helt kort drevjakt och hetsjakt på skidor:

Theras jagt anställes på åtskilligt sätt: antingen med wanliga jagt-lappars kringställande, inom hwilka the jagas och skiutas; eller brukar man ther til ett särdeles slags nät af god hampa. I Liffland brukas en sådan elge-jagt. Ther faller gemenligen mycket snö, hwar på alla nätter i Fastetiden en tiöck skar-snö sätter sig. Tå gifwa skyttarne löpandes på skidor sig ut med sina ther til in öfwada hundar, och jaga effter thessa tunga diuren, som med sina spitsiga klöfwar här och ther slipa igenom skarsnön, til thess the tröttna, uphinnas och skiutas. (B., s. 548)

Han kostar också på sig att ge lite kunglig glans över texten genom att lyfta fram Karl XII:s äventyr i Lais (nutida Laiuse i Estland) vintern 1701 med en berättelse om när kungen själv fälde tre stora älgar (B., s. 548).

Björnen, dess leverne och björnjakten får större uppmärksamhet från Broocman och han konstaterar att det finns tre slags björnar, svarta, gråa och vita, varav de sistnämnda endast finns i Sibirien. Man får väl förmoda att det handlar om färgvarianter av brunbjörn (*Ursus arctos*) och sedan isbjörn (*U. maritimus*). Vad gäller björnens påverkan på lantbruket konstaterar Broocman att den gör skada på "Thessa rofdjuren göra på många orter stor skada på hästar och få, i thet the

slå sina rammar och klor in i ryggen, draga med sin stora krafft creaturet om kull, döda thet, och äta sig mätta ther af, släpandes thet öfriga med sig i sina kulor i skogen" (B., s. 548). Men också att de är förtjusta i både havre och honung och därför också kan ställa till problem. Drevjakten sker som för älg, men vid upprepade skador på exempelvis en havreåker så kan man behöva vaka ut björnen och skjuta när den kommer fram. Det är dock inte bara för att förebygga skada som man valde att skjuta björn. Den kunde också bidra med ett antal värdefulla produkter och tidigare har jag omnämnt den medicinska användningen:

Biörne-kiött är ganska mächtig, och wardt fordom bakadt och ätit i paste! ... Ehuruwäl nu förnämt folck icke gärna äter biörnekiött, gör doch gement folck thet gärna. ... Biörnehud är god at liggia på icke allenast för sin miuckhet, utan ock emedan ingen ohyra trifwes ther uti. I Sverige räknas en biörnehud för then hederligaste släde-fäll, som någon kan hafwa. (B., s. 549)

Bland björnens nyttigheter så nämns också att träning av björnungar för att uppträda på olika sätt och att "dansande björnar" på marknader och liknande har en lång tradition.

Vargen (*Canis lupus*) är enligt Broocman det främsta bytet i den s.k. mellanjakten i Sverige, men den utpekas också av honom som en betydande skadegörare och ett fruktansvärt hot mot både människa och djur:

När Wargar hafwa tilfälle, göra the stor skada på menniskior och djur. Balbinus omtalar i sin historia om Konungariket Böhmen pag. 141 at thessa Rofdjur jemte Lodjur i en wiss skog och ort på kort tid hafwa gjort ett sådant öde, at ingen hare, intet Rådjur och ingen Fogel på många mil war til at finna. I Lehmans Skåde-Plats äro många märkwärdiga historier at läsa, hurusom Wargar fordom i Bergs- och Skogs-Bygder gjort stor skada både på menniskior och få,

Bokstaven L i Barnabok. Hans Kongl. Höghet KronPrinsen i underdånighet tilägnad (1780):

Med herden svaga Lamb för vargen trygge gå.

Hur lyckligt at i nöd en vän till bistånd få.

samt ock huru många människior igenom guds underbara försyn äro frälsta utur theas klor. Här wid will jag icke förtiga hwad i Liffland til drog sig 1695. wid början af then stora hungren, som warade 3. hela år, af hwilken 33 000. människior swulto ihjel, förutan them, som i skogarna wordo upätne af wild-djur, at tå woro i landet en sådan myckenhet harar, at the lassetals fördes til städerna och såldes för en styfwer stycket. Men år 1700. tå förra kriget angick, Sachserna infullto wid Riga, Ryssarne wid Narva, och vår Finska Armees stod mitt i landet, förswunno alle Harar, at icke et enda spår war at finna. Thet är troligt, at the för Officerarna skull, som mycket jagade effter them på slät landet, ther the eljest gärna uppehålla sig, flychtade bort i stora skogarna, och wordo ther upätne. (B., s. 550)

Broocman menar vidare att vargens tänder är förgiftade och att man därför måste behandla bett av varg på samma sätt som bett från rabies-smittade hundar. Annars utpekas vargen som ett särdeles listigt djur som på olika sätt lurar sina bytesdjur. Att vargen klassas som ett betydande skadedjur gör också att det finns fog att kontrollera bestånden för att minimera skadorna och olika jaktmetoder presenteras:

Här i Sverige, så snart man i en Provintz blifwer warse en Warg, warda straxt the

Vargskall med varglappar, nät, trummor och hundar drevs vargarna för att skjutas eller stickas till döds. Ur Petrus de Crescentiis, New Feldt und Ackerbaw, tryckt 1583.

omkring boende inwånare, igenom Länsmannen upbokade med sina nät till skall, hwilke så länge jaga, till thes the få Wargen i sina nät, eller skjuta honom. Eljest bruka the ock Warge-gropar. ... Warge-gropen måste hafwa en lucka, som lätteligen kastar sig om, och faller Wargen neder i gropen. Under luckan måste man fästa en Gås, Anko eller sådant, på thet, när Wargen kommer löpan-des at taga henne, luckan må kasta sig om och Wargen falla i gropen. I Sverige skiuter man ock på luder²² af någon gammal häst eller dödt boskaps-creatur thet man förer til något aflägsset hus, hwarest skyttarne sig uppehålla, och hafwa en liten öpning, hwarigenom the kunna se och skiuta Wargen, när han kommer til aset. I Liffland taga the, som äro älskare af skiutande, en Häst, spänna honom för en släda, lägga en lefwande Gris i en säck; fara så omkring ther the weta at Wargar uppehålla sig, och låta säcken med Grisen bunden med et långt rep wid slädan släpa bak effter. Tå Wargarne, begärlige effter thetta rofwet nalkas ther in til och warda skiutne. (B., s. 550–551)

Vid sidan av pälsverk så bidrog vargen med diverse värdefulla råvaror till huskurer, såsom hjärtat, levern, tänderna, istret, huden, tarmarna och avföringen (B., s. 552).

Lodjuret (*Lynx lynx*) inkluderas i Broocmans indelning i "Mellom-jagt" och han beskriver det tämligen kort, men framhåller att:

Här i Norden gifwas twenne slags Lodjur, nämligen warge-loar, nästan så store som en warg, med gålachtiga hår på ryggen, och swarta fläckar ther ibland, warandes under buken gemenligen hwite; thesse äro the sämste, och warder i mitt fädernesland theas hud betald med 2 eller 3 plåtar. För thet andra gifwas ock Katte-Loar, något större än en katt, och ganska tät-fläckote, the ther hål-las så rare, at man gärna gifwer för ett sådant litet skin 12 plåter. (B., s. 552)

Han nämner inget om vilka jaktmetoder som nyttjades, men betonar att han inte sätter särskilt mycket tilltro till den folkliga föreställningen att lodjuret skulle vara en korsning mellan vildkatt och warg.

Räven (*Vulpes vulpes*) får däremot en längre och mer instruktiv beskrivning, vilket kan förklaras av att räven är ett betydligt vanligare och mer påtagligt djur än lodjuret på många sätt. Broccman konstaterar kort:

Att räfwar **äro** rofdiur, och upäta allahanda foglar, unga harar och annat, som the finna, är bekant. The lura ock wid gårdarna, och göra stor skada på ankor, gäss, höns och thylikt.

Denna passus ger en viss fingervisning av att man kan förvänta sig att det ska komma en mer detaljerad beskrivning och mycket riktigt Broocman levererar både föreställningar och praktiska beskrivningar. Exempelvis framhålls om räven att:

Ser han at hundarne komma honom för när, pinkar han på swansen, hwar med han wärjer sig, emedan the icke kunna lida pinkens stora stanck. Tallekåda är honom ganska gangelig til helsan. Nattetiden trafwa the omkring i skogar och fält, men om dagen ligga the i sina hålör och sofwa. The hafwa

noga acht på alt, och när the märka the ring-asta, sättia the näsan up efter winden. Somlige sofwa så hårdt, at the liggande kunna skiutas. Warder en räf siuk, så curerar han sig med tallekåda eller mastix, som han kraf-sar utur myrstackar. (B., s. 553–54)

Jaktmetoderna omfattar fångstgropar och åteljakt, medan man i Tyskland också använder sig av taxar (ty. *Dachshund*, från tyska ordet *Dachs* = grävling) (B., s. 554). Jakten på räv minskade risken för skador på tamdjuren, främst fjäderfä, men också konkurrensen om attraktivt villebråd, som hare och fågel. Dessutom resulterade jakten också i attraktiva pälsverk, samt råvaror till medicamenter och har haft ett gott rykte historiskt i sjukdomsbekämpning:

Theras lunga är bepröfwad läkedom, när hon är torkad och pulweriserad, för twinesot: jämwäl söndersmålar theas blod stenen, och then utdrifwer. (B., s. 554)

Grävlingen (*Meles meles*) eller *gräfswin* är fortfarande ett djur förknippat med diverse föreställningar och Broocman inleder med att berätta att grävlingen går i ide på vintern och för att livnära sig "med fettans sugande i sig under swansen utur thet så kallada sug-hålet in til Kyndersmessan, hwar jemte the doch stundom gå ut at äta jung och andra späda qwistar" (B., s. 554). Även övriga tider på året så är grävlingen bunden till sitt gryt och det är främst grytjakt som Broocman rekommenderar:

Til gräfswins-fänge fordras någre starke personer med spadar, skåflor och hackor, samt gode ther til wande hundar, som måste wara försedde med tre twär fingers breda halsband af starkt läder med små skäller eller biellror på, at gräfswinen med lust måga löpa emot them, och likwäl icke kunna bita them i halsen. Wilja gräfswinen icke ut med hunden, måste man gräfwa sig til them, och sedan hissa hundar på them. The äro eljest

Grävlingjakt med spadar och hundar. Ur Petrus de Crescentiis, New Feldt und Ackerbaw, tryckt 1583.

af en hård natur och seglifwade, men gifwer man them ett slag öfwer trynet, så dö the på stunden. (B., s. 554)

Framhåller Broocman att såväl kött som ister är användbart i kosthållet efter lämplig förbehandling:

Theras kött wäl wattenlagdt och sedan kokadt ibland hö, som utdrager tran-smaken, smakar wäl nog, i synnerhet om thet stekes sedan thet kokat en stund. Theras smult är klökt som gåse-ister, och brukas af somliga til at smörja förryckta leder med, af andra til at baka pannkakor med, eller eljest i stället för annat fett at laga mat med. När theras skin är beredt, bruka somlige thet til muffar, samt til foder öfwer handslaget och låset på bössor, emedan thet slår wätan braf ifrå sig. (B., s. 554)

Harjakten hör alltså till småviltsjakten och Broocman konstaterar att det finns två sorter:

Til then nedriga jagten i Sverige rekna wi först Harar. Thesse äro i Sverige ordinairt om sommaren grå, men emot wintren warda the hwita. I Tyskland, Pohlen, Littauen och Curland äro the grå både winter och sommar, samt större och fetare än här.

Det handlar om skogshare eller svenskhare (*Lepus timidus*), som blir nästan helt vit på vintern, och fälthare eller tyskhare (*L. europaeus*) varav den sistnämnda har inplanterats i Sverige vid olika tillfällen med olika lyckat resultat. Det är dock inplanteringen i Skåne runt 1886–87 som har lett till ett successivt spridande norrut och ett utkonkurrerande av den något mindre skogsharen. Broocman

noterar också att hararna på vintern kan göra skada på träd, vilket de flesta trädgårdsägare idag är väl varse: "I sträng winter löpa the in i gårdarna, om the hafwa tilfälle ther til. På hafreåkrarna göra the stundom stor skada, och bita ofta om wintren barken af unga trär" (B., s. 555). Själva jakten handlar främst om skytte med drivande hund (B., s. 556). Han beskriver även att det finns möjlighet att driva in harar i nät. I sin skildring över årets göromål i första boken konstaterar Broocman vidare att "För harar gildras från medium Septembris til April månad" (B., s. 109). Den största nyttan med jakten är köttet, även om det förefaller ha varit en viss tvehågsenhet gentemot det:

Somlige stå i the tanckarna, at mycket hareköts ätande skall förordsaka ond blod och melancholie. Men man känner them, som hafwa ätit harekött som offast i många år, och likwäl warit friska och alltid wid godt mod. Kan hända at the falskeligen tilskrifwit harekött en sådan wärkan, som sielfwe warit store älskare ther af, och gärna sett at andre icke måtte köpa thet them undan händerna, eller giöra thet dyrt och rart för them. (B., s. 556)

Broocman menar att harskinnet "warder i Tyskland och här i Sverige ganska ringa ach-tadt, och lemnad til kökspigornas tjenst, som pläga för ringa pris sälja them åt skinnarena". Däremot finns en ganska omfattande tilltro till haren i folkmedicinen, vilket redan har kommenterats.

Kaninen har visserligen ett eget kapitel (12. Cap.), men det inskränks mest till att konstatera att de har stor reproduktionsförmåga och förekommer som tamdjur på vissa gårdar.

Under rubriken *Mårdar, Hilrar, Ekkornar, Wisslor och Igelkottar* samlar Broocman ytterligare en grupp av småvilt, vilken omfattar de mindre mårddjuren och lite oväntat också ekorrar (*Sciurus vulgaris*) och igelkottar (*Erinaceus europaeus*). Bland dessa mårddjur

återfinns "trädmårdar" och "stenmårdar" (skogsmård, *Martes martes*), iller (*Mustela putorius*), olika små vesslor (*Mustela*-arter) och naturligtvis hermelin eller lekatt (*M. erminea*). Skogsmårdens skinn nämns i förbigående där Broocman konstaterar att pälsen är sämre än de ryska soblarna (*Martes zibellina*). Däremot uttrycker han sig mer positivt om illerpäls: "Theras skinn äro gode til foder-wärck, och nötes icke håret af them så snart, som af Räf-war, och Mårdar. Skinnen äro ock tiockare at slita på. Bonde-folck brukar them til mösse-bräm" (B., s. 557).

Mården jagades, enligt hushållsboken, främst med bössa, vilket kan synas lite udda eftersom den senare inom nybyggarkulturen ofta togs med olika slags fällor.²³ Broocman går inte in på hur man jagar de övriga, men även dessa har annars främst tagits i fälla. Broocman förefaller inte ha provat ekorre, men framhåller att: "Theras kött säges wara så godt, som hönsekött. Theras skin brukas af the ringare til wante- och mösse-bräm" (B., s. 557).

Vad gäller hermelinen så för han vidare föreställningen om giftiga bett:

The gå ock in i husen, och äta dufungar, kycklingar och ägg. The hafwa förgiftig anda och ränder, at diur af theas påand-anda strax swullnar, hwar emot hielper at beströka eller röka swullnaden med ett lekatteskin. (B., s. 558)

Han nämner emellertid inget om hermelinpälsar, men det var främst en kunglig företeelse.

Bjurar (bäver, *Castor fiber*) och *uttrar* (*Lutra lutra*) är kanske lite mer speciella villebråd och har genom historien haft stor betydelse på grund av pälsverket. De har inte mycket gemensamt mer än att det lever i och vid vatten, vilket i sig har varit tillräckligt för att ge upphov till många folkliga föreställningar. Broocman förehåller sig dock ganska kort och praktisk gällande både bäver och utter:

Bjurar äro rättskapade til at simma, emedan the hafwa sådana fötter som swanor eller gäss, hwar med the kunna forthielpa sig i simmande. The hafwa långa hår, hwar af the finaste hattarna göras, och finnas i Lappmarken. (B., s. 558)

Vid sidan av skinnen så var bävergällan den viktigaste produkten: "Theras pungstenar (testiculi) bestå af en waxgol materia, som kallas bäfwergäll, och brukas mycket i Apotheken, hafwandes en mächta stark lucht" (B., s. 558). Det är ett par analkörtlar som bävern använder för revirmarkeringar, och alltså inte bäverns testiklar som det framhölls bland allmogen. Broocman nämner inget om bäverköttets användning eller duglighet som människoföda, men eftersom bävern då sannolikt främst förekom i lappmarkerna så hade han förmodligen relativt liten kunskap om detta, vilket troligen också gäller de flesta av hans kontinentala källor. Även utterns skinn framhålls naturligtvis:

Theras hår är swart-brunt, slätt och gläntsande, och theas skin starkt, och så godt til mössor, wantebräm och muffar, emedan thet tol wäta, at ett beredt utterskin kostar 1 daler kop:mt qwarteret ifrå munnen til ytterst af swansen. (B., s. 558)

Efter en kortare beskrivning av uttern kommer så skildringen av fångsten, men det är troligt att denna omfattar bägge arterna:

Theras fångande sker med åtskilliga slags fisketyg, ther uti the pläga komma såsom annor fisk. Om wintren gå the stundom up utur not-wakorna, tå man kan hafwa tilfälle at slå them öfwer ryggen och fasttaga them, eller ock skiuta them. På samma sätt kunna the ock fångas, när the löpa uppå landet. (B., s. 559)

Historiskt och folkligt har man inte varit så noga med huruvida dessa djur som lever i vattnen är däggdjur eller fiskar, vilket gör Broocmans skrivning "såsom annor fisk" lite extra

spännande. Bävern omnämns för övrigt i Broocmans listning över fisksorter som fiskas i trakterna av Göteborg (B., s. 645).

Hönsfågeljakt skildras under kapitlet "Om Tjedrar, Orrar, Rapphöns och Jerpar", dvs. både skogshöns och falthöns. Denna skildring är mer fokuserad på jakt och fångst än en del av de övriga kapitlen i avsnittet om jakt. Skjutning av spelande tjedrar får naturligtvis sin egen beskrivning:

Thet ställe tjedren walt sig at leka på, ther infinnet han sig hwar morgon, och tå han under sitt lekande skriar, kan skytten oförmärckt springa några steg i sender, och stå stilla så snart tjedren tiger, annars märcker tjedren honom strax, och flyger sin kos. Skulle skytten under tjedrens lekrop skiuta miste ett skått, så håller tjedren ther för ett dunder-wäder eller ett träds fall, och sitter qwar at leka. (B., s. 560)

Medan Broocman främst förordar snaror för att fånga orrar:

Orrar wistas gärna i biörcke skog, och hålla ther sina lekar, hwar under the kunna skiutas. Emedan the älska thet så kallade *Latyris*, eller Springkraut på Tyska, som växer på fuchtiga ställen, och hafwer blommor såsom Ridder-spårar, så sätter man ther neder ett träd, hwar på Orrarne kunna komma up och neder, och fäster ther wid snaror af hästetegel, görandes hwar snaro 7. eller 8. hästetegel tiock; ther med kan man offta fånga både unga och gamla. Med spår-hundar kan man sällan få them, effter som the i then djupa snön göma sig, eller låta aldeles snöga neder sig, at hundarne näppeligen råka på them. (B., s. 560)

Nät respektive skjuthästar framhålls emellertid som det lämpligaste sättet att få rapphönsstek på bordet:

The warda på åtskilligt sätt fångne, såsom med nät, med förestående hundar, med

snaror, med en häst, ko eller sköld, med rof-foglar etc. När man utställer hundar til at skräma up them, sätter man nätt för them til at springa i. Med häst, ko eller sköld hielper man sig til at få skiuta them, i thet man förer creaturet eller skölden fram för sig, och smyger ther bak om alt närmare och närmare, til thes man hafwer lagom håll til at skiuta them. Man kan ock med någon rof-fogel skrämma them på nätet. Med höga nät kan en jämwäl fånga them, hwilka nät göras af grann twinn-tråd, och upresas med stänger litet för skymningen. Sedan upsöker och drifwer man wid skildnaden på dag och natt raphhönsen åt nätet med häfttighet, tå the flyga ther på af räddhoga. (B., s. 560)

Också dagens jägare (och fågelskådare för den delen) är väl bekanta med behovet av att med pipa locka fram vårt minsta skogshöns järpen, men Broocman konstaterar att det finns olika sätt att avsluta fångsten.

Jerpar warda om vår- och höstetiden fångne med nät och en pipa, som kan göras af en hasselnöt, jämwäl med fallor, donor och slag, för utan thet at the skiutas. (B., s. 560)

Det är väl förmodligen inte så många som idag kan tillverka en järppipa av en hasselnöt.

Sjöfågeljakt – Broocman tillåter sig att slå ihop alla de fåglar som uppehåller sig på och i vatten och det nästsista av jaktkapiteln skildrar ”Änder, wild-Gäss, Snipor, etc.”. Han framhåller att änderna ”äro til sit kött rätt goda, antingen man steker them, eller kokar soppa på them” (B., s. 561) och han skildrar ett flera olika sätt på vilka de kunde skjutas eller fångas:

Somlige betäcka en liten båt eller ökståk med wass eller säf, ro ther med sachteligen in uti wassen ther änder äro, och låta med munnen såsom en and, hwarigenom änderna bewekas at flyga til them, och warda fångna. Then som wäl kan skiuta, må wäl strö litet korn, malt eller sådant ut med siö stranden,

Skjuthäst och mycket annan naturresursanvändning i Olaus Magnus Carta Marina från 1539.

ther änder pläga uppehålla sig, at thet med wänja them up, så för han skiuta hagelswärmen i hopen, och hafwer god betalning för omkostnaden och beswäret. Wil en icke skrämma änderna med skiutande, ther han strött korn och thylikt för them, kan han, sedan the äro wana at komma tit til at äta, låta gräfwä ett långt dike, efter nätet längd, lägger nätet ther uti, och betäcka thet med gräs, och sålunda fånga them. När man will utan lockemat skiuta änder, måste sådant ske bittida om morgonen wid klockan 4, och om afftonen klockan 7. Somlige flå skinnet af en and, upstoppa thet, fästa thet på en liten bräd-lapp, binda theruti ett smalt snöre, och låta then flyta i siöbrunnen. När nu änder komma flygandes, och få se then upstoppada anden, slå the neder hos henna af kärlek til slächten, och lämna skytten nöj-acktigt tilfälle at skjuta. (B., s. 561)

Broocman konstaterar vidare att vildgässen är en betydligt större utmaning att få fatt på än änderna, men att det med lite list ändå går att lura en gås.

Thesse foglar äro mycket warsamme och swäre at skiuta; icke thess mindre pläga förståndige skyttar ofta lura lifwet af them. Somlige sättja up gilder för them, och tå måste en karl wara på then andra sidan, som

hafwer en hacko i handen, hwar med han togeligen hackar på något, och gör småningom åt wild-Gässen, at the ändteligen drifwas under gildret, som med hast fälles på them. (B., s. 561)

Den sista gruppen av "sjöfåglar" i Broocmans listning är *sniporna*, dvs. snäppor, spovar och beckasiner, vilka med undantag av enkelbeckasin (*Gallinago gallinago*) och morkulla (*Scolopax rusticola*) inte längre är så välbekanta som livsmedel, men smaken framhålls ofta som angenäm. Broocman framhåller att:

Snipor äro ett delicat wildebråd, och komma i lika rang med raphönsen, doch icke alla Snipor. The Sniporna, som äro i kärrachtige skogar, och föda sig med allahanda örter och löf, äro fetare och mycket behagligare til smaken, än siö-snipor, som äta grodor och annat otäckt, och smaka af fiske-räska. Snipor skiutas med hagel, och fångas under tiden med nät, warandes bäst och fetast om hösten. (B., s. 561)

Dessa fåglar äter emellertid inte örter och löv eller grodor för den delen utan framför allt olika blötdjur, insekter och liknande. Med nät och hagelbössa kunde enligt Broocman "Tärnor, rördummar, fiske-måsar och andra siö-foglar komma på samma sätt, som the förenämde, uti oförtrutna jägares wäld".

Skämda bössor är det ämne som sista kapitlet jaktavsnittet ägnas åt och i en värld fylld av folktro när man är beroende av lyckade skott så blir det lätt så att man misstänker trollkonst om jakten inte är så lyckosam som man tycker att den borde ha varit. Långt in på 1900-talet i folkminnesnedteckningarna finns uppgifter om skämda bössor som inte levererar det förväntade och framför allt hur man skulle åtgärda detta fenomen. Broocman sällar sig till samma tradition:

När en Bössa igenom konster är skämd, så at man icke kan röka med henne, eller ock

en fogel, som är skuten med henne, icke will dö af skottet, så lägger man läsen och bösspipan i en kittel med watten, doch så att swans-skrufwen bak undantagen warder, låter båda wäl siuda tillsamman, och wänder then andra ändan af bösspipan i kittelen. Sedan thetta wäl kokat, tager man hwitlök, och stöter then samma några gånger igenom Pipan och tager grums, som är utkastadt af watnet, gör med litet mastix en rök, och låter then gå igenom pipan, så skall Bössan sedan såsom tilförene skiuta wäl, och foglen, när han råkas, lätteligen dö. (B., s. 562)

Vitlök är ett ofta förekommande botemedel mot sådan trolldom.

FISKE OCH FISKDAMMAR

Fisket skildras alltså i Broocmans hushållsbok som en aktivitet i två steg, så till vida att han beskriver fisket dels i naturliga vatten, dels en mellanlagring av fångsten i särskilda fiskdammar och sumpar för att man ska säkerställa sig om en jämn och säker tillgång. Detta gör att godsets fiskare inte bara skulle ägna sig åt fiske utan även åt fiskodling och dammfiskskötsel. Fisket betraktades som en mycket viktig del av hushållets försörjning. Fiskaren bar dock inte ensam på ansvaret för detta utan likt så mycket övrigt i Broocmans värld var naturligtvis alltid husbonden huvudansvarig. Fiskare måste dock:

både winter och sommar flitigt fiskia, brukande ther til not, nät och andra fiske-redskap, släppa sedan fiskarna uti serdeles fiskedammar och sumpar, och hwad han ei hafwer högst nödigt til hushåldet, försälja på then ort, ther han kan få thenna waran bäst betalt. Han bör ock ei hafwa mindre acht på fiskedammarne, at the i rättan tid och med behörigt antal fisk försedde och åter utfiskade warda, samt at andre nye dammar anläggas, och the samme sedan i godt stånd hållas. Hafwer man många och widlyfftiga

dammar, må man helre hålla en särdeles dam-fogde, som theröfwer hafwer behörigt inseende. (B, s. 69)

Att hålla hela dammsystem i ordning med lämpliga vattenflöden och med en rotation av fiskbestånden lär vara en intressant logistisk uppgift och fiskaren har således åtskilliga arbetsuppgifter att nogsamt beakta. Vintertid när isen la sig krävdes det att man försäkrade sig om att dammens vatten var syresatt så att fiskarna inte kvävdes (B., s. 99). Det handlar dessutom om en omfattande materielvård vad gäller fiskeredskapen och båtar, men som sagt också om skötsel av dammsystemen. Därtill ansvarar fiskaren för att säkerställa ett eventuellt överskott av fisk och Broocmans arbetsbeskrivning för fiskaren lyder (B., s. 90–91):

flitigt fiskia uti siöar, strömmar, bäckar och dammar,

hwad Herrskapet sielf ej brukar, bortföra at försäljas,

not och nät afskölja och rentwätta, ... then uphängia och torcka,

när then [fiskeredskapen] sålunda är torr worden, bör han then straxt under tak på sitt rätta ställe föra;

i godt stånd och skick bör han ock hålla all then honom efter *inventarium*.

Om Wintertiden, tå han ej har så mycket at gjöra, måste han laga och förbättra gammal not, nät och annor fisk-redskap; upsickt hafwa at årorna ej bortskiälas ifrån båtarna.

I warmaste sommaren, tå båtarna ej brukas, måste han ofta begiuta them med watn, at the ej må gissna och taga läck, utan i tid wäl drifwa och tiära;

hwart och ett slags fisk i särdeles sumpar insläppa, them med goda lås förwara, och ofta om nattetid *visitera*, at elaka menniskior therigenom måge afskräckias.

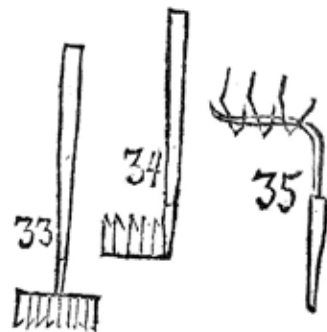
se efter om ock ther finnas några matta fiskar ... straxt skola bortkastas.

Om wintertiden bör han hafwa gran upsickt på fiskdammarna, at the icke aldeles igenfrysa, utan måste altjemt några waker och luffthål huggas,

noga wackta, at ingen främmande utom Herrskapets *speciele permission* må fördrista sig på thes gränsor och fiskie-watn at fiskia, och ther han någon skulle anträffa, så har han mackt, taga fiske-redskapen af honom, och til nästa Ting honom stämma och lagföra.

Under mars månad skulle man enligt Broocman ha goda möjligheter att fiska på översvämmande ångar och även när vattnet drog sig tillbaka:

Liuster och brandjern böra wara färdiga och tilräckelig liusterwed hafwas i beredskap, at ther med om natte-tid liustra och hugga gäddorna, som stiga up på ångarna. Jag har sedt på monga ställen och orter, hwarest så beskaffenhet och läglighet är, at utmed fiskrike siöar och strömmar, watnet stiger up på ångarna och kiärren, hafwa 2:ne gåssar, i synnerhet när solen skiner rätt warm, med en liten not mong wacker gädda och annor skön fisk updragit. När watnet åter begynner aflöpa och afflyta, sätter man miälar och

Ljuster och brandjörn skildrade i Jacob Gabriel Gyllenborgs Kort afhandling om insjö-fisket i Swea riket (1770).

dylika wärkar emot fisken uti bäckar, graf-war och diken, hwar med mycken god fisk fånges. Nät, kassor, miälar och dylika fisk-wärkar lagar man nu til rätta. (B., s. 102)

Den tolfte avdelningen av hushållsboken (andra volymen, s. 646–654) bär rubriken ”Om wattn, fisk-rika strömmar, insjöar, allehanda slags fisk, fiske-redskap och fiskerier i Swerge” och är en skildring av såväl vattnet som sådant som fiskarna, fisket och särskilda fiskevatten. Tredje kapitlet om fisket i Vättern är en ordagrann upprepning av pastor Daniel Tiselius bok *Uthförlig beskrifning öfwer den stora Swea och Götha sjön Wätter* (1723), vilket Broocman också nogsamtt påtalar. Även andra fiskevatten från olika delar av landet beskrivs ingående och oftast utgående från andra skriftliga källor.

Vid sidan av det egna fisket så framhåller Broocman också att husmodern ”måste ock köpa in i huset allehanda slags torrfisk, såsom stockfisk, böckling, långor, flundror ... Så att det ska finnas en reserv om det kommer gäster (B., s. 79).

Liksom i samband med jakt och fångst fanns det en fiskets folketro vilken Broocman förmedlar uppgifter om:

Äfwen som för thetta om skämda Bössors förbättrande är förmäldt; så kan man ock ställa nät til rätta, när the af elaka menniskior äro förderfwade. Man tager gräs i stranden med mastix, gamla passlor, sådan som then fattige Liffländske Bonden gör af bast, och brukar för skor på fötterna, och swafwel, och röker nätet alt igenom ther med; så skall thet sedan taga goda fiskar. Ty om en elak menniskio tager trä utur en lik-graf, och röker nätet ther med, eller ock beströr nätet, medan thet ännu är wått, med graf-mull, ther uti en döder legat, skall man aldrig få någon fisk med thet nätet, förr än thet är luttradt med förenämnda saker, hwilka äro ett contrarium emot thet andra. (B., s. 562–563)

EPILOG

Detta kapitel ger en översiktlig bild över den naturresursanvändning som Broocman beskriver i sina två hushållsböcker på sammanlagt över sjuhundra sidor i nytryck. Man skulle krasst kunna säga att merparten av det som skildras i böckerna är just olika aspekter på naturresursanvändning. Denna översiktliga genomgång ger en bild av hur diversifierat det var att bedriva ett stort lantbruk under början av 1700-talet, åtminstone som Broocman skildrade det i sitt verk. Målet var att hushållet skulle vara självförsörjande vad gäller alla de produkter som man behövde, men också ge intäkter från försäljning av ett eventuellt överskott. Alla sysslor och alla delnärningar inom naturbruket var sammanfogade till en enhet och diversifieringen i sig utgjorde det skyddsnät som gårdsfolket behövde i händelse av olyckor eller liknande. Som nämnts tidigare hade Broocman rikligt med egna erfarenheter av hastiga förändringar i hushållets förutsättningar på grund av yttre faktorer. På gården och i omgivningarna utgjorde nästan

allt användbara resurser till den kloke hushållarens gagn. Husbonden och hans familj såväl som gårdens personal skulle i Broocmans värld vara flitiga och samvetsgranna. All tid var värdefull och även väntetid kunde användas väl till lämpligt arbete. Flit och påhittighet blandad med gudsfruktan skulle enligt Broocman göra lanthushållningen lyckosammare och välståndet högre. Syftet med hushållsboken var att effektivisera hushållet och samhället genom att sprida kunskap.

Genom att som nutida läsare studera hushållsboken får man inblick i kunskapsläget och föreställningsvärlden rörande en mängd olika ämnen. Den inte helt blygsamma titeln *En fullständig svensk hus-hålls-bok* ger också en föraning om rikedomerna av information man har att vänta sig, men faktum är att det är lika intressant att reflektera över den kunskap som inte finns representerad i texten. Exempelvis saknas i stort sett uppgifter om det textila, utöver frågorna om färgning och fläckborttagning. Frågor om ullhantering saknas till största delen, likaså spinning, vävning och andra aktiviteter att omvandla fibrer till kläder. Skinnberedning och garvning omnämns egentligen inte heller. Förenklat kanske man skulle kunna påstå att det är de kvinnliga sysslorna som är underbelysta i Broocmans skildring, men detaljerad information saknas också om konstruktionen av byggnader eller repslagning för att nämna några aktiviteter som borde ha varit av betydelse för det dåtida hushållet. Trots de rikhaltiga skildringarna av de aktiviteter som tas upp, så saknas mycket av den praktiska erfarenhetsbaserade kunskapen, vilket inte är så konstigt då den svårligen låter sig förmedlas med ord. Man kan förmoda att hushållsboken var mera en hjälp för arbetsledning, och skildrar egentligen inte själva de praktiska göromålen. Det handlar således främst om en teoretikers skildring av praktikerens vardag. Broocman gör dock ett seriöst försök att öka de teoretiska kunskaperna i den

svenska lanthushållningen utifrån inhemska och internationella erfarenheter.

Att läsa Broocmans hushållsbok lyfter därmed frågor rörande kunskapsöverföring vad gäller både teoretisk och praktisk kunskap samt kopplingen mellan de dåtida akademikerens teorier och dess praktiska betydelse och deras tillämpning i det omgivande samhället. En fråga som alltså är lika aktuell!

En annan intressant frågeställning är om hushållsboken först och främst ska betraktas som en praktisk och materiell sammanställning av handfasta råd eller kanske som en andlig och existentiell text som guidar läsaren till ett gott och andligt liv i naturens närhet? Var måhända Broocman en "förespråkare" av Jean-Jacques Rousseaus tankegångar – långt innan Rousseau själv hade kommit fram till dem?

Ur ett etnobiologisk perspektiv ger hushållsboken ett mångfald av uppslag att utveckla och redan tidigare har vi nämnt frågor om balansen mellan manliga och kvinnliga respektive teoretiska och praktiska kunskaper. Det är även värt att fundera över vad som Broocman har läst sig till från andra länder och vad som är självupplevt. Mycket är visserligen tydligt angivet i hushållsboken, men trots hänvisningarna finns det ofta ett mer eller mindre tydligt mått av egen erfarenhet. Hur mycket av innehållet skiljer sig från andra samtida källor? Hur representativt var det av Broocman beskrivna lanthushållet? Hur stor påverkan hade Broocmans hushållsbok på lanthushållningen under 1700-talet? Det är exempelvis oklart hur stor upplagan av hushållsboken var men den var troligen relativt liten och antalet läsare lär också ha varit tämligen litet. Kom den således alls att påverka svenskt lantbruk?

Oavsett svaren så kan man konstatera att naturbruket var och är fortfarande en holistisk verksamhet där alla delar är fristående från varandra men ändå sammankopplade i ett beroende och det är de

naturgivna förutsättningarna som bestämmer spelreglerna.

rofdjurs dödande.” *Nordisk familjebok* 1912, vol. 16, sp. 1229.

23 Kjellström 2013, s. 90–93.

SLUTNOTER

- 1 Columella 2009; Cato & Varro 2015.
- 2 Eriksson 2016, Bring Larsson 2016, Myrdal 1999.
- 3 Dieterich 1924.
- 4 Tunón 2010.
- 5 Kjellström, 2014:44–46
- 6 Enligt The Society of Ethnobiology, se Tunón 2015, s. 40.
- 7 Fören historisk exposé om ämnet etnobiologi och liknande, se Tunón 2015.
- 8 Fjellström 2016; Tunón 2005.
- 9 Tunón 2007.
- 10 Dunér 2016.
- 11 de Verdier & Tunón 2016.
- 12 von Rohr 1722, s. 499–525.
- 13 För en historisk fördjupning i humlets historia rekommenderas Strese & Tollin 2015.
- 14 Hoffsten 1960.
- 15 Martinsson & Ryman 2007.
- 16 Raag 2016, denna bok, s. 896.
- 17 de Verdier & Tunón 2016, denna bok, s. 1109–1122.
- 18 Emanuelsson 2001.
- 19 Ordet *tamder* förefaller vara ett mysterium. Möjligen skulle det kunna vara en felsättning och felläsning i det handskrivna originalet och att det kanske skulle ha varit *herde* istället.
- 20 1789. Kongl. Maj:ts nådiga förordning, om krono=hemmans försäljande til skatte, samt de förmoner och wilkor, hwarunder skatte=hemman hädanefter skola innehafwas, s. 1–7. Kongl. Tryckeriet, Stockholms Slott, Stockholm.
- 21 von Rohr 1716, s. 290–291.
- 22 ”äldre benämning på dödt djur eller del af djurkropp, som utlades för att locka rofdjur till viss plats eller användes, förgiftadt, för

LITTERATUR

- Bring Larsson, Linnea, 2016, ”Kommentera, komplettera, kritisera: Broocmans användning av referenser och egna erfarenheter i hushållsboken”, i *En fullständig svensk Hus-Hålds-Bok af Reinerus Reineri Broocman. En handbok i gårds- och hushållskötsel i vid mening från 1700-talets första hälft samt Broocmans värld och hushållsbok belyst i åtta artiklar av nutida forskare*. Håkan Tunón (red.), Stockholm, s. 977–1013.
- Bruno, Georg Fredrik, 1767, *Den kloka och husaktiga Gumman* [...], Stockholm, 272 s.
- Bröms, Pehr, 1755, *Den Sluga och Förståndiga Gubben* [...], Stockholm, 208 s.
- Cato, Marcus Porcius d.ä., 2015, *De agri cultura, översättning hämtad från Om jordbruket. Marcus Porcius Cato. Samtal om lantbruket/Marcus Terentius Varro* (Skogs- och lantbrukshistoriska meddelanden 63), Örjan Wikander & Sten Hedberg (red.), Stockholm, 553 s.
- Columella, Lucius Junius Moderatus, 2009, *De re rustica*, översättning hämtad från Sten Hedberg (red.), *Tolv böcker om lantbruk* (Skogs- och lantbrukshistoriska meddelanden 43), Stockholm, 671 s.
- Dieterich, Eugen, 1924, *Neues Pharmazeutisches Manual*, Berlin, 456 s.
- Dunér, David, 2016, ”Att leva och överleva. Broocman om medicin, hälsa och dietetik”, i *En fullständig svensk Hus-Hålds-Bok af Reinerus Reineri Broocman. En handbok i gårds- och hushållskötsel i vid mening från 1700-talets första hälft samt Broocmans värld och hushållsbok belyst i åtta artiklar av nutida forskare*. Håkan Tunón (red.), Stockholm, s. 1073–1108.

- Eriksson, Bo, 2016, "Broocman i Hushållsböckernas värld – tradition och innovation", i *En fulständig svensk Hus-Hålds-Bok af Reinerus Reineri Broocman. En handbok i gårds- och hushållskötsel i vid mening från 1700-talets första hälft samt Broocmans värld och hushållsbok belyst i åtta artiklar av nutida forskare*. Håkan Tunón (red.), Stockholm, s. 941–976.
- Emanuelsson, Urban, 2001, "At förvandla myror til äng", i *Människan och naturen: Etnobiologi i Sverige 1*, Stockholm, s. 289–296.
- Fjellström, Christina, 2016, "Två kokböcker från 1700-talet. Matlagning i Reinerus Broocmans tryckta och i Christina Vallerias handskrivna kokbok", i *En fulständig svensk Hus-Hålds-Bok af Reinerus Reineri Broocman. En handbok i gårds- och hushållskötsel i vid mening från 1700-talets första hälft samt Broocmans värld och hushållsbok belyst i åtta artiklar av nutida forskare*. Håkan Tunón (red.), Stockholm, s. 1057–1072.
- von Hofften, Nils, 1960, *Pors och andra humleersättningar och ölkryddor i äldre tider*. Uppsala & Köpenhamn, 245 s.
- Kjellström, Rolf, 2013, *Nybygggarliv i Vilhelmina*. 3. Jakt, fångst och fiske, Uppsala, 234 s.
- Kjellström, Rolf, 2014, *Nybygggarliv i Vilhelmina*. 4. Hus, hem och handel, Uppsala, 176 s.
- Martinsson, Karin & Ryman, Svengunnar, 2007, *Hortus Rudbeckianus. An enumeration of plants cultivated in the Botanical Garden of Uppsala University during the Rudbeckian period 1655–1702*, Uppsala, 219 s.
- Myrdal, Janken, 1999, "Hushållsböcker", i *Det svenska jordbrukets historia. Jordbruket under feodalismen 1000–1700*, Stockholm, s. 271–276.
- Raag, Raimo, 2016, "Reinerus Reineri Broocman – ett liv i nordiska krigets skugga", i *En fulständig svensk Hus-Hålds-Bok af Reinerus Reineri Broocman. En handbok i gårds- och hushållskötsel i vid mening från 1700-talets första hälft samt Broocmans värld och hushållsbok belyst i åtta artiklar av nutida forskare*. Håkan Tunón (red.), Stockholm, s. 871–908.
- von Rohr, Julius Bernhard, 1716, *Compendieuse Haushaltungsbibliothek [...]*, Leipzig, 472 s.
- von Rohr, Julius Bernhard, 1722, *Vollständiges Hauswirthschaffts-Buch [...]*, Leipzig, 1446 s.
- Tiselius, Daniel, 1723, *Uthförlig beskrifning öfwer den stora Swea och Giötha siön, Wätter [...]*, Uppsala, 134 s.
- Strese, Else-Marie & Tollin, Clas, 2015, *Humle: det gröna guld*. Nordiska museets förlag, Stockholm, 304 s.
- Tunón, Håkan, 2007, "Medicinalväxter", i *Människan och floran: Etnobiologi i Sverige 2*, Stockholm, s. 395–406.
- Tunón, Håkan, 2010, "Traditionell kunskap: en resurs för framtiden", i *Nycklar till kunskap: Om människans bruk av naturen*, Uppsala & Stockholm, s. 25–39.
- Tunón, Håkan, 2015, "Studiet av bruket av naturen. Ur etnobiologins historia", i *Etnobotanik. Planter i skog och bruk, i historien og i folkemedicinen*. Vagn J. Brøndegaards biografi, bibliografi og artikler på dansk i udvalgt, Stockholm & Uppsala, s. 33–46.
- de Verdier, Kerstin & Tunón, Ulla, 2016, "Veterinärmedicin i Broocman – djurläkekunst på tröskeln till Parnassen", i *En fulständig svensk Hus-Hålds-Bok af Reinerus Reineri Broocman. En handbok i gårds- och hushållskötsel i vid mening från 1700-talets första hälft samt Broocmans värld och hushållsbok belyst i åtta artiklar av nutida forskare*. Håkan Tunón (red.), Stockholm, s. 1109–1122.

EN FULSTÄNDIG SWENSK HUS-HÅLDS-BOK

af

REINERUS REINERI BROOCMAN

En handbok i gårds- och hushållsskötsel i vid mening
från 1700-talets första hälft

samt

Broocmans värld och hushållsbok belyst i
åtta artiklar av nutida forskare

Volym 2

Redaktör Håkan Tunón

MICHAELISGILLET

CBM Centrum för
biologisk mångfald

KUNGL. SKOGS- OCH LANTBRUKSAKADEMIEN
SKOGS- OCH LANTBRUKSHISTORISKA MEDDELANDEN 73

SUPPLEMENT TILL KUNGL. SKOGS- OCH
LANTBRUKSAKADEMIENS TIDSKRIFT

CENTRUM FÖR BIOLOGISK MÅNGFALD
CBM:S SKRIFTSERIE 103

Boken citeras:

Håkan Tunón (red.) 2016. *En fulständig svensk hus-hålds-bok af Reinerus Reineri Broocman. En handbok i gårds- och hushållsskötsel i vid mening från 1700-talets första hälft samt Broocmans värld och hushållsbok belyst i åtta artiklar av nutida forskare.*

Centrum för biologisk mångfald, Uppsala &
Kungl. Skogs- och Lantbruksakademien, Stockholm.

Skogs- och lantbrukshistoriska meddelanden nr 73
& CBM:s skriftserie 103.

Utgiven av Kungl. Skogs- och Lantbruksakademien, Centrum
för biologisk mångfald (CBM) och Michaelisgillet.
Redaktör för SOLMED-serien: Per Thunström

Boken utgiven med ekonomiskt stöd av:

Stiftelsen A.W. Bergstens donation, C. F. Lundströms stiftelse,
Centrum för biologisk mångfald, Föreningen Gamla Norrköping,
Kungl. Patriotiska Sällskapet, Letterstedtska föreningen,
Norrköpings tidningars Media AB, Stiftelsen Konung Gustaf
VI Adolfs fond för svensk folkkultur, Stiftelsen Längmanska
kulturfonden & Åke Wibergs stiftelse.

Framsidans omslag:

Fredrik Adolf von Numers, "Landskap med vadande och drickande kor",
före 1790, (NMH A 32/1976), Nationalmuseum.

För- och eftersida: kapitelvinjetter ur Hushållsböckerna.

Foto: Jean-Baptiste Béranger.

Beställning av boken kan göras från:

Kungl. Skogs- och Lantbruksakademiens bibliotek (KSLAB)
Box 6806, 113 86 Stockholm
Besöksadress: Drottninggatan 95 B
Tel: 08-54 54 77 20 E-post: kslab@ksla.se

© 2016 Kungl. Skogs- och Lantbruksakademien &
Centrum för biologisk mångfald

Grafisk form: Håkan Tunón

Tryck: Livonia Print, Riga, Lettland 2016

ISSN 1402-0386 (SOLMED) &
1403-6568 (CBM:s skriftserie)
ISBN 978-91-86573-87-4